

Research Paper

Investigating the Ideological Factors Behind the Tendency Towards Populism in Contemporary Iran (Case Study of the 1940s)

Mehdi Akhavan Khodashahri¹ *Babak Naderpour² Hojatollah Darvishpour³
Seyed Abdolamir Nabavi⁴

1. Ph.D. Student in Political Sociology, Central Tehran Branch, Islamic Azad University, Tehran, Iran.
2. Assistant Professor, Department of Political Science, Central Tehran Branch, Islamic Azad University, Tehran, Iran.
3. Assistant Professor, Department of Political Science, Central Tehran Branch, Islamic Azad University, Tehran, Iran.
4. Associate Professor, Department of Regional Studies, University of Tehran, Tehran, Iran.

DOI: <https://doi.org/10.22034/ipsa.2025.527>

Receive Date: 25 August 2024

Revise Date: 19 November 2024

Accept Date: 30 November 2024

©2021 by the authors, Licensee IPSA, Tehran, Iran. This article is an open access article distributed under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>)

Extended Abstract**Introduction**

Various opinions and views have been put forward by experts and thinkers in the field of social and political issues regarding the nature and manifestations of populism. For some, populism is a political stigma or label that they consider biased and reprehensible and undesirable within the framework of believed and accepted values. In contrast, others, populism, meaning the tendency and attention to the masses in politics, not only does not consider it reprehensible and undesirable, but they consider it a type of value and the main goal of politics. Another group has considered this phenomenon to be a characteristic of illiberal politics and its presentation in the field of liberal thought irrelevant. Regardless of opposing and agreeing views and opinions, in examining populism as a political and social phenomenon, what is most noteworthy and important is its analysis in the context of political and social developments in each society. In this regard, it can be said that populism is a characteristic of politics in the modern era, an era in which the role of people's power in politics and the way this power is used have gained importance and relevance. In explaining this issue, it should be said that the relationship between political actors and politicians with the people in political systems based on representation has a regularity and framework, the transformation of which can cause functional and political abnormalities in such systems, of which populism is a clear and prominent example. In fact, populism, by its presence in political systems based on representation, creates a context in which the relationship between politicians and the people is transformed. Therefore, the primary needs of the upcoming research are to explain the concept of populism and recognize its dimensions on the one hand, and to examine and analyze the contexts and factors that create this phenomenon in a new historical period on the other, because in this way, it is possible to achieve a proper understanding of the characteristics of the normative political system and also to consider the necessary possibilities for taking care of the positive functions of the political system.

* Corresponding Author:
Babak Naderpour, Ph.D.
E-mail: Nader1642@yahoo.com

The research hypothesis can be formulated as follows: ideological factors were influential in the tendency towards populism in the 1940s due to the class-based depiction of Iranian society at that time, creating a sense of crisis and reaction to the political system based on representation.

Given that populism is one of the concepts and phenomena that are associated with representative systems in modern politics, of course, as long as the population or people are relevant to politics, populism will also exist. Based on such an approach, populism has the possibility of emerging and emerging in a special way at the beginning of the 1940s of the solar year .

The present study seeks to answer the main question of why ideological factors (mass ideology and nationalism) were influential in the tendency towards populism in the 1940s?

Methodology

The methodology of the present study is based on the qualitative analysis method and using Paul Taggart's theories on populism. The method of collecting data and information is documentary and library based. The theoretical framework of the work is based on Taggart's context-based approach and considering some of the main themes of populism such as identification with the ideal center (mass ideology), the challenge of the representation system, and the reaction to the feeling of crisis (Mossadegh's nationalism).

Results and Discussion

The political and social contexts and variables of the factors of the tendency towards populism in the 1940s can be explained at the two levels of mass ideology and Mossadegh's nationalism. The massification of politics means the entry of different social groups into the political arena for the first time in the form of socialist and communist thoughts and ideas, and was especially popularized by the Tudeh Party. Paying attention to all classes of society and ignoring the distinctions and differences of those classes in order to widely attract the masses was the narrative or ideal center of the Tudeh Party. From now on, the people or masses of the people and their support for their demands and demands were taken seriously by this party and became a political and social issue. On the one hand, this mass-oriented view had a great impact on promoting and strengthening mass ideas due to the class-based depiction of the Iranian society of that time. Also, some intellectuals tried to adapt it to their society through analyses and explanations borrowed from the left and Marxists, and due to their social status and status, it caused widespread cultural and social effects that showed themselves in the tendency of society towards mass issues and values. Another intellectual and cultural tool that played a significant role in instilling and presenting a class image of the society of that time was the press. An examination of the state of the press of that period indicates that almost all of them introduced Iranian society as a society with hostile and polarized classes and warned about class conflict and conflict as an immediate danger and conveyed it to the intellectual atmosphere of the society. Overall, the effects of these measures on the culture and political practice of Iranian society were manifested in the form of concepts and ideas such as imperialism, capitalism, exploitation, class conflict, mass, discrimination, justice, etc., and provided the possibility of creating a special and emotional condition for popularization. There were several influential factors in the formation and emergence of Mossadegh's nationalism in the 1940s, which, by stimulating the political atmosphere of the country, provided the necessary grounds for mass and popular movements. In other words, the feeling of a crisis in the political and social fields justified Mossadegh's populist policies and actions, as well as the legitimacy of his personal position. Also, due to the country's numerous social and economic issues and problems, the change in the political and social atmosphere of the country, and Mossadegh's personality traits, xenophobia had a significant impact on the identification of Mossadegh's nationalism. Mossadegh's nationalism, apart from its xenophobic

aspect, also provided the ground for populism, influenced by the specific political and social conditions after Shahrivar 1940. In the absence of effective political institutions and parties, the country's politics suffered from a kind of political fragility. Several parties that had emerged after a relatively open political space were unable to represent political and social forces due to their lack of social base. Socially, at the beginning of the 1940s, on the one hand, due to Reza Shah's economic policies in the past and the great pressure and damage that he had inflicted on the lower classes and strata, and on the other hand, the social and economic disorder and turmoil caused by the entry of Allied forces into the country, the general standard of living of the people declined and created widespread dissatisfaction in society. Mossadegh, with his idealistic concerns and attachments in the two areas of independence and anti-authoritarianism, sought to play a historical role. In the face of the imperfect and inadequate functioning of existing political institutions, as well as the tricks and conspiracies of the opposition, in a specific historical situation under various internal and external pressures, he placed his hope and reliance on the masses of the people.

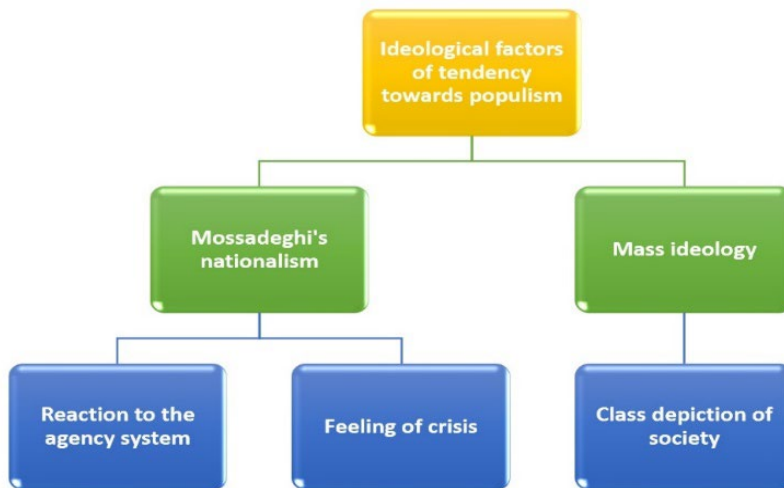

Figure (1). Diagram of ideological factors of the tendency towards populism

Conclusion

Given that populism is one of the concepts and phenomena that has accompanied and coexisted with representative systems in modern politics, populism will naturally exist as long as the population or people are relevant to politics. Based on such an approach, populism can emerge and emerge in contemporary Iran, especially at the beginning of the 1940s. At this time, due to the relatively open political space resulting from the transfer of power to Mohammad Reza Pahlavi, the role of the people in politics becomes relevant, and in parallel, the foundation of populism is laid by the Tudeh Party in a purposeful and planned manner. Taking advantage of the 1920s, when Iranian society was suffering from numerous social, economic, and political issues and problems, this party attempted to disseminate and promote Marxist thoughts and ideas with mass-oriented themes. Of course, this was mostly done through cultural means, and the Tudeh Party did not play much of a role in the country's official politics. Rather, through numerous publications, attracting intellectuals and elites, and an organizational presence in labor centers, it tried to introduce mass thoughts and ideas into the intellectual and social space of society by emphasizing its own narrative or ideal center. In other words, the party's influence was more cultural than political and economic, and it promoted collectivist tendencies in society. Its tangible and intangible effects were also visible in the mass mobilization of society, a clear

example of which was the various labor strikes that challenged the government and the country's official policy in this way. The background and context of populism that was formed by the Tudeh Party in the early 1940s continued with the emergence of Mossadegh's nationalism in a different form and format. Due to the specific political and social conditions after Shahrvir 1941, Mossadegh became a symbol of nationalism, the most important aspect of which was xenophobia. The history of extensive and numerous interventions by foreign countries in various issues of the country, followed by raising the issue of nationalizing the oil industry to a life and death struggle and disregard for the institutional arrangements of politics in the country caused the national movement to be involved in an emotional and emotional atmosphere, and in an atmosphere of crisis, the background and context for mass and populist movements were provided. Also, the inadequacies and shortcomings that Iranian political society has historically suffered from due to the lack of strong and effective political and civil mechanisms, have led to people's participation in the political arena taking place in an emotional and irregular context and in the form of incomplete mechanisms, an issue that has played a significant role in the emergence and tendency towards populism. The political turmoil of the twelve-year period after Mohammad Reza Pahlavi came to power has been a clear example of the determinism of political inadequacy with the characteristics mentioned.

Keywords: Contemporary Iran, Mass Ideology, Representative System, Nationalism, Tendency towards Populism.

References

- Abrahamian, Yervand (2012). *Iran Between Two Revolutions*. Translated by Ahmad Golmohammadi and Mohammad Ebrahim Fattahi. 19th edition. Tehran: Publishing House. (In Persian).
- Abrahamian, Yervand (2011). *Modern History of Iran*. Translated by Shahriar Khajian. Tehran: Publishing House. (In Persian)
- Ahmadi, Hassanali (2006). "Cultural-Political Populism: Consequences and a Way Out". *Journal of Intercultural Studies*. (In Persian)
- Ahmadi, Hamid and Fazeli, Habibollah (2007). "Nationalism, the Problem of Identity and the National State in Social Theory". *Journal of Politics*. No.4. (In Persian).
- Azimi, Fakhr al-Din (2012). *The Crisis of Democracy in Iran 1953-1958*. Translated by Houshang Mahdavi and Bijan Nozari. Tehran: Asim Publications. (In Persian).
- Bani Jamali, Ahmad (2016). *Chaos; A Study in the Life and Personality of Dr. Mohammad Mossadegh*. Tehran: Ney Publication. (In Persian)
- Bashirieh, Hossein (2016). *Transition to Democracy*. Tehran: Negah Moasar. Publication. (In Persian)
- Bryder, T. (2009), *Populism-a threat or a challenge for the democratic system?*. University of Copenhagen faculty of social science department of political science.
- Dodson, M. and Dorraj, M. (2008). "Populism and foreign policy in Venezuela and Iran". *The white head journal of Diplomacy and international Relations*. No.9. pp. 71-87.
- Dalirpour, Parviz (2019). "The Political and Social Contexts of Populism and Authority Seeking." *Journal of Political and Economic Information*. No.279. 61-46. (In Persian).
- Darvishi, Hadi and Momeni, Somayeh (2019). "A Reflection on Populism and Its Types." *Quarterly Journal of Society, Culture and Media*. No.34, PP.69-85. (In Persian).
- Ghani-Nejad, Musa (2016). "Which Nationalism? The Concept of Nation in Modern Thought and Its Common Interpretation in Iran", *Mehrnameh Monthly*, No. 5, PP.172-176. (In Persian).

- Ghani-Nejad, Musa (2015). *Modernism and Development in Contemporary Iran*. Tehran: Markaz Publishing. (In Persian).
- Ghaderi, Hashem et al. (2013). "Populism and Politics in Iran after the Revolution; Content Analysis of Presidents from 1989 to 2016". *Strategic Policy Research*. Vol. 12, No. 44, 58-9. (In Persian).
- Gharagozlou, Mohammad (2008). *The Thought of Political Democracy*. Tehran: Negah Publication. (In Persian).
- Gholipour, Salameh et al. (2013). "The Crisis of Representation and the Emergence of Social Movements: A Comparative Analysis of New and Populist Social Movements". *Theoretical Politics Research*. No. 34, pp.29-59. (In Persian).
- Giedron, Noam and Panikowski, Barthes (2017). "Varieties of Populism: A Look at the Literature and Research Agenda". Translated by Mohsen Shafi'i. *Journal of Political Economy*. No. 307, pp.30-51. (In Persian).
- Fitzi, Gregor, Mackert, Juergen, Turner, Bryan S. (2018), *Populism and the Crisis of Democracy*, London: Routledge.
- Hatami, Abbas (2019). "Populism and Corporatism in the Second Pahlavi Dynasty, Soft Tools for Hard Authoritarianism". *Quarterly Journal of Contemporary Political Essays*. Vol. 6, No.16, pp.1-24. (In Persian).
- Haji Naseri and Mohammadi, Saeed Ali (2023). "Dialectics of Democracy and State-Building in the Constitutional Era". *Journal of Political Science*. Vol. 18, No.3, pp.44-7. (In Persian).
- Iranian, Naser. (2009). "The Crisis of Democracy in Iran." *Journal of Knowledge*. No.56, 119-112. (In Persian).
- Javidi and Jafarabadi, Tahereh and Kalateh (2006). "An Exploration into the Dimensions and Scope of the Concept of Democracy". *Journal of Sociology of Iran*. Vol. 7, No.2, pp.147-170. (In Persian).
- Khalighi, Yasmin et al. (2015). "The Effects of Left Ideology in the Field of Selecting Literary Works for Translation (Case Study: Literary Works Translated During the Official Activity of the Tudeh Party (1959-1993)". *Journal of Language and Translation Studies*. Vol. 48, No.3, pp.1-28. (In Persian).
- Kowsari, Parvin et al. (2010). "Actions and Reactions of Populism and Democracy". *Journal of Political and International Studies*. No. 44, pp.139-161. (In Persian).
- Ladau, Ernest (2000). *On Populist Reason*. Translated by Ali Rabi. Tehran: Nimage Publication. (In Persian).
- Mozaffaripour, Maryam et al. (2000). "A Discourse Analysis of the Image of the "Other" in the Press of the Tudeh Party (1950-1958)". *Journal of Media*. Vol. 21, No. 81, pp.86-63. (In Persian).
- Mottaqi, Ebrahim et al. (2000). "Imaginary Forms; Myth and the Powerful State in the Early Pahlavi Era". *Journal of Political Science*. No. 1, pp.173-216. (In Persian).
- Mudde C, Kaltwasser CR. (2017). *Populism: A Very Short Introduction*. Oxford, UK: Oxford
- Ozkarimli, Umut and Ranjbar, Maghsoud (2005). "Theories of Nationalism". *National Studies Quarterly*. Vol. 24. No. 4. pp.153-166.
- Panizza, F. (2005). *Populism and the Mirror of Democracy*, London. Newyork: Verso.
- Sahabi, Ezzatollah (2001). *Mossadegh, National Government and Coup*. Tehran: Tarhe No Publication. (In Persian).
- Safri, Mohammad Ali (2001). *Qalam va Siasat*. Tehran: Namek Publications. (In Persian).
- Sharifian, Mostafa (2017). *Political and Social Roots of Populism in Iran*. Master's Thesis. Tehran: University of Tehran. (In Persian).
- Sanei, Sahar (2018). *The Psychological Origins of Populism*. Tehran: Mehregan

- Kherad Publications. (In Persian).
- Taggart, Paul (2012). *Populism*. Translated by Hassan Mortazavi. Tehran: Ashtian Publications. (In Persian).
- Taherzadeh Kozani, Seyed Mostafa et al. (2013). "Post-Colonial Reading of Identity in Mossadegh's Thought; With Emphasis on the Method of Deconstruction". *Journal of Political Sciences*. Vol. 18, No.3, pp.199-234. (In Persian).
- Vahdat, Farzin (2011). *Iran's Intellectual Confrontation with Modernity*. Translated by Mehdi Haghghat-Khah. Tehran: Qognoos Publishing House. (In Persian).
- Wernermüller, Jan (2017). *What is Populism?*. Translated by Babak Ahmadi. Tehran: Bidgol Publishing House. (In Persian).
- Yascha M. (2019). *The people vs. democracy. Why our freedom is in danger and how to save it*. Harvard University Press.
- Zand Vakili and Derakshe, Mohsen and Jalal (2019). "Analysis of the Role of Populist Mobilization in the Islamic Revolution of Iran (A Study of the Historical Period 1978-1962)." *Contemporary Political Essays*. No.2, pp.27-53. (In Persian).
- Zaem, Kourosh (2000). *The Iranian National Front from Its Origin to the Coup of 28*. Tehran: Iran Mehr Publishing. (In Persian).

بررسی عوامل ایدئولوژیکی گرایش به پوپولیسم در ایران معاصر (مطالعه موردی دهه ۱۳۲۰ هجری خورشیدی)

مهدی اخوان خداشهری^۱ * بابک نادرپور^۲ حجت‌الله درویش‌پور^۳ سید عبدالامیر نبوی^۴

۱. دانشجوی دکتری جامعه‌شناسی سیاسی، گروه علوم سیاسی، دانشکده علوم سیاسی، واحد تهران مرکزی، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران.
۲. استادیار گروه علوم سیاسی، دانشکده علوم سیاسی، واحد تهران مرکزی، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران.
۳. استادیار گروه علوم سیاسی، دانشکده علوم سیاسی، واحد تهران مرکزی، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران.
۴. دانشیار گروه مطالعات منطقه‌ای، دانشکده حقوق و علوم سیاسی، دانشگاه تهران، تهران، ایران.

لینک گزارش نتیجه شباهت‌یابی: <https://www.samimnoor.ir/view/fa/SimilarityResult?ItemID=0579628968/7%>

 <https://dor.isc.ac/dor/20.1001.1.1735790.1403.19.4.1.1>

لینک گزارش نتیجه شباهت‌یابی:

چکیده

پوپولیسم ویژگی سیاست در دوران مدرن است؛ دورانی که نقش قدرت مردم در عرصه سیاست و نحوه بهره‌گیری از آن اهمیت و موضوعیت پیدا کرد. پوپولیسم به معنای توسل بی‌واسطه و بی‌قاعده به قدرت مردم، یکی از مهم‌ترین آسیب‌ها و چالش‌هایی است که نظام سیاسی مبتنی بر نمایندگی تاکنون با آن دست‌به‌گریبان بوده است. بی‌تردید پوپولیسم مانند هر پدیده سیاسی و اجتماعی، متأثر از عوامل و زمینه‌هایی است که در گرایش به آن تأثیرگذار است. ابزاربودگی و خلأ ارزش‌های بنیادین پوپولیسم باعث شده تا این پدیده از ضعف‌ها و نداشته‌های سیاسی و اجتماعی یک جامعه و همچنین، سایر امکان‌های اندیشگی و ایدئولوژیکی استفاده کند. در این مقاله، تلاش شده است عوامل ایدئولوژیکی گرایش به پوپولیسم در دهه ۱۳۲۰ هجری خورشیدی، از طریق روش تحلیل کیفی و با بهره‌گیری از نظریات پل تاگارت درخصوص پوپولیسم موردبررسی قرار گیرد. نتایج به‌دست‌آمده بیانگر آن است که عوامل ایدئولوژیکی (ایدئولوژی توده‌ای و ناسیونالیسم) در گرایش به پوپولیسم تأثیرگذار بوده است.

تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۰۷/۰۴

تاریخ بازنگری: ۱۴۰۳/۰۸/۲۹

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۰۹/۱۰

نوع مقاله: پژوهشی

واژگان کلیدی:

ایران معاصر،

ایدئولوژی

توده‌ای، سیستم

نمایندگی،

ناسیونالیسم،

گرایش به پوپولیسم

* نویسنده مسئول:

بابک نادرپور

پست الکترونیک: Nader1642@yahoo.com

مقدمه

نظرات و دیدگاه‌های متنوعی از سوی صاحب‌نظران و اندیشمندان حوزه مسائل اجتماعی و سیاسی پیرامون ماهیت و نمودهای پوپولیسم مطرح شده است. برای عده‌ای پوپولیسم یک انگ یا برجسب سیاسی است که در چهارچوب ارزش‌های مورداعتقاد و پذیرفته‌شده، طرح آن را مغرضانه و امری مذموم و ناپسند می‌دانند. در مقابل، برخی دیگر، پوپولیسم به معنای گرایش و توجه به عوام در سیاست را نه تنها مذموم و ناپسند ندانسته، بلکه آن را نوعی ارزش و هدف اصلی سیاست‌ورزی می‌دانند. گروهی هم این پدیده را ویژگی سیاست‌غیرلیبرال و طرح آن را در ساحت اندیشه لیبرالی نامربوط دانسته‌اند. فارغ از دیدگاه‌ها و نظرات مخالف و موافق، در بررسی پوپولیسم به‌عنوان یک پدیده سیاسی و اجتماعی، تحلیل آن در بستر تحولات سیاسی و اجتماعی هر جامعه بیش از همه حائز توجه و اهمیت است. در این راستا، می‌توان گفت پوپولیسم ویژگی سیاست در دوران مدرن است؛ دورانی که نقش قدرت مردم در سیاست و نحوه بهره‌گیری از این قدرت، اهمیت و موضوعیت یافت. در تبیین این مسئله باید گفت رابطه بازیگران سیاسی و سیاستمداران با مردم در نظام‌های سیاسی مبتنی بر نمایندگی، از قاعده‌مندی و چهارچوبی برخوردار است که دگرگونی آن می‌تواند باعث ناهنجاری کارکردی و سیاسی چنین نظام‌هایی شود که پوپولیسم^۱ نمونه بارز و برجسته آن است. درحقیقت، پوپولیسم با حضور در نظام‌های سیاسی مبتنی بر نمایندگی، بستری را به‌وجود می‌آورد که در آن رابطه میان سیاستمداران و مردم دگرگون می‌شود. به‌عبارتی، «سیاست پوپولیستی با ظهور اشکال سیاسی در خارج از نهادهای معمول و سنتی مرتبط است؛ نهادهایی که هم‌زمان با مدرنیزه شدن زندگی سیاسی و تغییر اساسی در معنا و مفهوم مردم شکل گرفته‌اند» (پانیزا، ۲۰۰۵: ۱۷)؛ بنابراین، از ضرورت‌های اولیه تحقیق پیش رو، تبیین مفهوم پوپولیسم و شناخت ابعاد آن از یک‌سو و بررسی و تحلیل زمینه‌ها و عوامل موجد این پدیده در یک مقطع تاریخی جدید از سوی دیگر است؛ زیرا از این طریق می‌توان به درک مناسبی از ویژگی‌های نظام سیاسی هنجارمند دست یافت و همچنین، امکان‌های لازم را برای مراقبت از کارکردهای مثبت نظام سیاسی موردتوجه قرار داد.

با توجه به اینکه پوپولیسم ازجمله مفاهیم و پدیده‌هایی است که در سیاست مدرن همراه و همزاد نظام‌های مبتنی بر نمایندگی بوده، بالطبع تا زمانی که جمعیت یا مردم برای سیاست موضوعیت داشته باشد، عوام‌گرایی هم وجود خواهد داشت. بر مبنای چنین رویکردی، پوپولیسم به شکل خاص در آغاز

1. Populism

دهه ۱۳۲۰ هجری خورشیدی امکان بروز و ظهور پیدا کرد. در این مقطع، فضای باز سیاسی ناشی از نبود حکومت استبدادی رضا شاه تا حدودی زمینه و بستر را برای فعالیت آزادانه سیاسی فراهم نمود؛ به طوری که شمار زیادی از نیروها، سازمان‌ها، احزاب و عقاید سیاسی پدیدار شدند و طبقات و گروه‌های مختلف اجتماعی با گرایش‌های ایدئولوژیک مختلف، به ویژه گرایش‌های لیبرالی، ناسیونالیستی و سوسیالیستی در عرصه فعالیت سیاسی گام نهادند (بشیریه، ۱۳۹۵: ۷۷).

پژوهش حاضر در پی پاسخ به این سؤال اصلی است که عوامل ایدئولوژیکی (ایدئولوژی توده‌ای و ناسیونالیسم) به چه دلیل در گرایش به پوپولیسم در دهه ۱۳۲۰ هجری خورشیدی تأثیرگذار بوده است؟

فرضیه پژوهش بدین شکل قابل طرح است که عوامل ایدئولوژیکی به دلیل ترسیم طبقاتی از جامعه آن روز ایران، ایجاد احساس وقوع بحران و واکنش به نظام سیاسی مبتنی بر نمایندگی، در گرایش به پوپولیسم در دهه ۱۳۲۰ هجری خورشیدی تأثیرگذار بوده است.

در راستای تبیین اهداف پژوهش حاضر، تلاش خواهد شد با بهره‌گیری از روش تحلیل کیفی و از طریق داده‌ها و اطلاعات کتابخانه‌ای، نشان داده شود که چگونه عوامل ایدئولوژیکی (ایدئولوژی توده‌ای و ناسیونالیسم) در گرایش به پوپولیسم در دهه ۱۳۲۰ هجری خورشیدی تأثیرگذار بوده است.

۱. ادبیات پژوهش

یکی از آثار مهمی که به بررسی عوامل ظهور و بروز پوپولیسم پرداخته، مقاله «زمینه‌های سیاسی و اجتماعی پوپولیسم و اقتدارطلبی» نوشته پرویز دلیرپور است. محور اصلی مقاله تلاش جهت نشان دادن پیوند میان پیدایش جامعه پرشکاف و پیدایش دو گونه ارزش‌های اقتدارطلب و پوپولیست است. از نگاه نویسنده «پوپولیسم یک پدیده مدرن بوده و این مدرن بودن به فرایند ملت - دولت‌سازی در دوران معاصر مربوط می‌شود؛ فرایندی که در کشورهای روبه‌توسعه به صورت طبیعی و تدریجی شکل نگرفته است». به اعتقاد دلیرپور، جوامعی که در سایه شکاف‌های اجتماعی گوناگون (طبقاتی، قومی، ایدئولوژیک، نسلی و غیره) دچار کشمکش‌های اجتماعی مستمر بوده‌اند، بیشتر در معرض خطر نفوذ ایدئولوژی‌های پوپولیستی قرار می‌گیرند (دلیرپور، ۱۳۹۸: ۶۱-۵۵).

کتاب خاستگاه روانی پوپولیسم نوشته سحر صنیعی، از دیگر آثار شاخص در حوزه پوپولیسم است که به بررسی ارتباط روان‌شناسی جامعه و سیاست پرداخته است. نویسنده در این اثر، به

دنبال آن است که نشان دهد صورتبندی روانی یک جامعه تا چه حد می تواند در شکل گیری نظام سیاسی پوپولیستی تأثیرگذار باشد و این صورتبندی غالباً به شکل «توده گرایی» ظهور و بروز نماید که راه را بر عقلانیت سیاسی و خرد فردی و جمعی می بندد (صنّعی، ۱۳۹۷: ۲۳-۲۲).

«کنش ها و واکنش های پوپولیسم و دموکراسی» عنوان مقاله ای است که توسط پروین کوثری، قاسم ترابی و محمدعلی قاسمی به رشته تحریر درآمده است. این مقاله با ذکر برخی از مهم ترین ویژگی ها و شاخص های دموکراسی و واکنش پوپولیسم در قبال آن را مورد بررسی قرار داده و معتقد است که پوپولیسم با برخورداری از ابزارهایی چون رهبری کاریزماتیک، دموکراسی مستقیم، تئوری توطئه و اساطیر هویت بخش به تقابل با دموکراسی می پردازد (کوثری و همکاران، ۱۳۹۸: ۱۵۷-۱۵۳).

پوپولیسم و کورپوراتیسم در پهلوی دوم، ابزارهای نرم برای اقتدارگرایی سخت، اثر عباس حاتمی، به بررسی پوپولیسم در پهلوی دوم می پردازد. در این مقاله وجه اقتصادی پوپولیسم در رژیم محمدرضا شاه از سال ۱۳۴۲ تا ۱۳۵۶ مورد بررسی قرار گرفته است. از نظر نویسنده، محمدرضا پهلوی هرچند از نظر سیاسی فاقد خصلت کاریزمایی بوده و به جای ارتباط مستقیم و بی واسطه با توده ها، بر نهادهای دموکراتیک مدنی همانند ارتش و بوروکراسی استوار بوده است؛ اما سیاست ها و اقدامات بازتوزیعی وی در دوره مذکور همچون انقلاب سفید، نشان دهنده بهره برداری وی از وجه اقتصادی پوپولیسم است (حاتمی، ۱۳۹۸: ۳۷-۳۹).

«ریشه های سیاسی و اجتماعی پوپولیسم در ایران» عنوان رساله کارشناسی ارشدی است که در سال ۱۳۹۶ توسط مصطفی شریفیان در دانشگاه تهران به نگارش درآمده است. در این پژوهش، پوپولیسم یکی از عوارض دولت ها و دموکراسی های مدرن بیان شده است. با این فرض، ایران نیز به دلیل پذیرفتن نسبی دولت مدرن و سازوکارهای دموکراتیک و مدرن شدن ساختار جامعه، بیش از پیش در معرض این پدیده قرار دارد. همچنین، در این رساله تلاش شده است به زمینه های سیاسی، اجتماعی و اقتصادی ظهور و بروز پوپولیسم در دهه هشتاد شمسی در ایران پرداخته شود (شریفیان، ۱۳۹۶: ۴۷).

از آثار دیگری که به بررسی پوپولیسم پرداخته، پوپولیسم فرهنگی و سیاسی؛ پیامدها و راهکار برون رفت، اثر حسنعلی احمدی است. نویسنده بروز عوام زدگی در عرصه های فرهنگی و سیاسی را معلول نوعی از ترتیبات ساختاری و فرایندهایی می داند که متأثر از رویکردهای فردی، سلیقه ای، رفتاری و برخورد سطحی با مسائل و پدیده های فرهنگی و سیاسی است. وی معتقد

است عوام‌زدگی می‌تواند در دو سطح عوام‌زدگی عوام و عوام‌زدگی خواص بروز و ظهور یابد و در این رابطه، نقش نخبگان سیاسی و فرهنگی را مهم ارزیابی می‌کند (احمدی، ۱۳۸۵: ۴۹-۴۷).

نویسندگان و پژوهشگران خارجی هم مفهوم پوپولیسم را از جنبه‌های مختلف مورد بررسی و مطمح‌نظر قرار داده‌اند. مود و روویرا کالتواسر در مقاله «پوپولیسم؛ یک مقدمه کوتاه» آن را به‌عنوان یک ایدئولوژی منعطف تعریف می‌کنند که جامعه را به دو گروه متمایز و متضاد، یعنی «مردمان پاک» و «نخبگان فاسد» تقسیم می‌کند. پوپولیسم طرفدار این ایده است که سیاست باید بیانگر اراده‌ی عمومی مردم باشد.

از نگاه این نویسندگان، انعطاف‌پذیری به پوپولیسم اجازه می‌دهد تا با ایدئولوژی‌های مختلف همچون ناسیونالیسم، سوسیالیسم و حتی لیبرالیسم ترکیب شود. آن‌ها همچنین به تقسیم‌بندی پوپولیسم به چپ‌گرا و راست‌گرا می‌پردازند که هر یک با تأکید بر جنبه‌های مختلف اجتماعی و اقتصادی مشخص می‌شوند. در بحث تأثیرگذاری پوپولیسم بر دموکراسی و چگونگی این تأثیر بر نظام‌های سیاسی، کتاب به این نکته اشاره می‌کند که پوپولیسم می‌تواند هم به‌عنوان یک اصلاح‌گر دموکراتیک و هم یک تهدید برای دموکراسی باشد (مود و کالتواسر، ۲۰۱۷: ۲۴).

کتاب پوپولیسم و بحران دموکراسی که توسط گریب فیتزی، یورگن ماکرت و برایان ترنر در سال ۲۰۱۸ ویرایش شده است، به بررسی پدیده پوپولیسم و تأثیر آن بر دموکراسی در عصر حاضر می‌پردازد. از منظر نویسندگان این اثر، سیاست پوپولیستی در برابر نخبگان سیاسی قرار می‌گیرد و بر ترویج هویت ملی و اقدامات ناسیونالیستی تأکید دارد. آنان همچنین، با بررسی‌های موردی از کشورهای مختلف، به این موضوع می‌پردازند که چگونه پوپولیسم باعث تضعیف ساختارها و نهادهای دموکراتیک می‌شود. کتاب در بخش بررسی پیامدهای اجتماعی و فرهنگی پوپولیسم به این نکته پرداخته که چگونه پوپولیسم از طریق روایت‌های ساده‌انگارانه، به افراط‌گرایی و زیاد شدن احساسات منفی و مخرب و درنهایت، تفرقه‌افکنی میان گروه‌های مختلف جامعه منجر می‌شود (فیتزی و همکاران، ۲۰۱۸: ۵۶).

اثر دیگری که موضوع پوپولیسم را مورد بررسی قرار داده است، کتاب مردم علیه دموکراسی نوشته یاشا مونک است. محور اصلی کتاب بررسی تضاد بین خواسته‌های مردم و نهادهای دموکراتیک است. وی معتقد است که امروزه دموکراسی با چالش‌ها و تهدیدات جدی مواجه است و یکی از مهم‌ترین آن‌ها افزایش ناامیدی عمومی از نهادهای سیاسی است. نویسنده اشاره می‌دارد که دموکراسی‌های معاصر به دلیل عواملی همچون عدم توزیع عادلانه ثروت، نابرابری‌های اجتماعی و سیاسی و بحران‌های اقتصادی با خطر مواجه شده‌اند و در برخی از

کشورها، افراد و گروه‌های سیاسی به دنبال راه‌حل‌های غیردموکراتیک هستند و به پولیسیسم روی می‌آورند. مونک همچنین تأکید زیادی بر نقش نهادهای دموکراتیک دارد و اینکه نهادهایی مانند پارلمان‌ها، رسانه مستقل و قوه قضاییه باید تقویت شوند تا بتوانند اعتماد عمومی را جلب نمایند (مونک، ۲۰۱۸: ۲۶).

«درمورد پولیسیسم و دموکراسی» عنوان مقاله‌ای است که توسط فینکلشتاین و اوریناتی در سال ۲۰۱۸ به رشته تحریر آمده است. در این اثر، پولیسیسم به‌عنوان یک رویکرد سیاسی که ادعا می‌کند نماینده اراده «مردم عادی» در برابر نخبگان غالب است، تعریف می‌شود. از نگاه نویسندگان مقاله، پولیسیسم می‌تواند برای دموکراسی آسیب‌زا باشد؛ چراکه معمولاً باعث تضعیف نهادهای دموکراتیک می‌شود، استقلال قضایی را زیر سؤال می‌برد و به یک جناح‌بندی شدید سیاسی در جامعه منجر می‌شود. همچنین، مقاله به برخی چالش‌های اساسی که پولیسیسم می‌تواند برای دموکراسی ایجاد کند، مانند افزایش استبداد و سیاست‌گذاری تک‌صدایی، می‌پردازد. ازسوی دیگر، اصلاح و تقویت دموکراسی با در نظر گرفتن مطالبات واقعی جامعه، فرصتی است که ممکن است قبل از این چالش‌ها برای دموکراسی ایجاد شود (فینکلشتاین و اوریناتی، ۲۰۱۸: ۸۵).

ویسبورد در مقاله «چرا پولیسیسم برای ارتباطات دموکراتیک مشکل‌ساز است؟» به بررسی اثرات مخرب پولیسیسم بر ارتباطات دموکراتیک می‌پردازد. وی در این مقاله تأکید می‌کند که چگونه پولیسیسم با استفاده از لفاظی‌های ساده‌نگرانه و احساسی، باعث قطبی‌سازی بیشتر جوامع می‌شود و می‌تواند به تضعیف گرایش‌های دموکراتیک منجر شود. پولیسیسم بیشتر به دنبال ایجاد گفتمان‌های «ما علیه آن‌ها» است؛ موضوعی که به کاهش تنازع‌پذیری و گفت‌وگوی آزادانه می‌انجامد.

به عقیده نویسنده، چالش دیگری که پولیسیسم معمولاً برای ارتباطات دموکراتیک به‌وجود می‌آورد این است که با انتشار اطلاعات نادرست یا تحریف‌شده، اعتماد عمومی به نهادهای دموکراتیک و رسانه‌ها را تضعیف می‌کند؛ در نتیجه، شهروندان ممکن است به تصمیم‌گیری‌های احساسی و غیرمنطقی تمایل بیشتری پیدا کنند که این مسئله به‌نوبه خود می‌تواند بر کیفیت و عملکرد دموکراسی تأثیر منفی بگذارد. ویسبورد تقویت سواد رسانه‌ای و ارتقای کیفیت تعاملات دموکراتیک و آموزشی را برای مقابله با اثرات منفی پولیسیسم ضروری می‌داند (ویسبورد، ۲۰۱۸: ۲۵).

هر یک از آثاری که به آن‌ها اشاره شد به جنبه‌هایی از ویژگی‌های پولیسیسم، عوامل موجد و تأثیر آن بر دموکراسی پرداخته‌اند. در این بین، مهم‌ترین نکته‌ای که در پژوهش حاضر به‌عنوان یک

رویکرد متمایز بر آن تأکید شده، بررسی این پدیده به عنوان یک عارضه سیاسی است، نه به عنوان یک ناسزا و دشنام سیاسی برای احزاب، افراد و گروه‌های سیاسی؛ به دلیل شرایط خاص سیاسی، فرهنگی و اقتصادی، امکان بروز و ظهور پوپولیسم عارضه‌ای در همه نظام‌های سیاسی مبتنی بر نمایندگی به شدت و ضعف وجود دارد. به عبارتی، بحث اصلی این نیست که یک دولت، سیاستمدار و یا یک حزب سیاسی، پوپولیست است یا نیست، بلکه کشف و ردیابی ویژگی‌های پوپولیستی در نظام سیاسی مبتنی بر نمایندگی و عوامل موجد آن در چنین نظامی است که از اهمیت ویژه‌ای برخوردار است.

۲. چهارچوب نظری پژوهش

مردم در متون سیاسی دست‌کم در سه معنا به کار رفته است: به مثابه یک کل (همه اعضای یک موجودیت سیاسی)، محرومان (بخشی از مردم که به عنوان مردم عادی و یا با اوصافی نظیر ستم‌دیدگان و فرودستان شناسایی می‌شوند) و ملت به مثابه یک کل که مشخصاً معنایی فرهنگی دارد (زند و کیلی و درخشه، ۱۴۰۲: ۳۱). پوپولیسم از واژه لاتین «popularis» یا «populus» به معنای توده مردم یا عامه گرفته شده است و از نظر سیاسی، آموزه یا روشی در طرفداری کردن یا طرفداری نشان دادن از حقوق و علایق مردم عامه در برابر گروه نخبه است (تاگارت، ۱۳۹۱: ۲۳). کاس مود معتقد است پوپولیسم یک ایدئولوژی کم‌مایه و سطحی است که در نهایت، جامعه را به دو گروه همگن و متضاد تقسیم می‌کند؛ مردم پاک در برابر نخبگان فاسد. وی همچنین دو تبیین کلی از پوپولیسم به دست می‌دهد؛ نخست، سیاست مردم به معنای گفتمان به شدت احساسی هیجانی و ساده‌انگارانه که به سمت احساسات غریزی مردم جهت‌گیری شده است و دیگری، سیاست‌گذاری فرصت‌طلبانه با هدف خشنودسازی یا جلب رضایت مردم از رأی‌دهندگان (برایدر، ۲۰۰۹: ۴). جکی هی‌وارد پوپولیسم را واکنشی به درک نواقص یا ضعف‌های دموکراسی نخبه‌گرایانه می‌داند؛ به عبارتی، گروه‌های پوپولیستی خواهان انتقال بازی سیاسی در یک فضا و ساحتی هستند که در قالب ساختارهای سنتی نمی‌گنجد؛ مسئله‌ای که در آن هر پدیده ساده اجتماعی قابلیت تبدیل شدن به یک امر سیاسی جهت مشارکت توده‌ها به منظور به دست آوردن احساس ارزشمندی سیاسی را دارد. از نظر ورنر مولر، هر چند اعتقاد به حق و قدرت توده مردم در مقابل نخبگان عنصر مشترک تمامی تعاریف از پوپولیسم است، اگر یک سیاستمدار یا جنبش سیاسی بخواهد پوپولیست باشد، باید ادعا کند که بخشی از مردم راستین

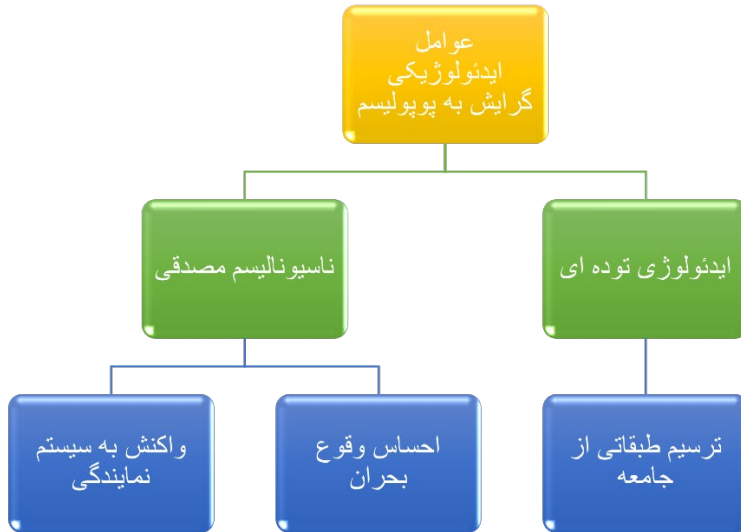
است و اینکه فقط آن پوپولیست، شناخت اصلی از آن‌ها دارد و مردم راستین و واقعی را نمایندگی می‌کند. وی همچنین معتقد است پوپولیسم با استقرار دموکراسی نمایندگی سر بر می‌آورد و ادعای اصلی آن، گونه‌ای اخلاقی شده از کثرت‌ستیزی است (ورنر مولر، ۱۳۹۶: ۳۰-۲۹). برخی هم مانند داتسون، پوپولیسم را یک نوع استراتژی سیاسی می‌دانند؛ در این رویکرد، پوپولیسم مفهوم گسترده‌ای برای توضیح جنبش‌های توده‌ای است که به‌طور معمول، رهبری کاریزماتیک را با بسیج بخش‌های حاشیه‌ای جامعه ترکیب می‌کند (دادسون و دراج، ۲۰۰۸: ۷۲).

ارنستو لاکلائو پوپولیسم را در حکم شاهراهی برای درک هستی‌شناسی امر سیاسی توصیف می‌کند و معتقد است هر طرح‌بندی سیاسی مستلزم ترسیم مرزی آنتاگونیستی و تقسیم‌بندی جامعه به دو اردوگاه ستم‌دیدگان و اصحاب قدرت است. لاکلائو پوپولیسم را به‌عنوان «منطقی سیاسی» معرفی می‌کند که هر جا هم‌ارزی بر تفاوت چیرگی پیدا کند، این منطق آشکار می‌شود. طبق دیدگاه وی، لحظه یا بزنگاه پوپولیستی محصول وضعیتی است که در آن کثیری از مطالبات اجابت نشده است و نظاره‌گر عجز روزافزون نظم نهادی در برآورده ساختن این مطالبات هستیم (زند و کیلی و درخشه، ۱۴۰۲: ۳۲). وی پوپولیسم را نه صرفاً به‌عنوان یک پدیده منفی یا ترقی‌خواهانه، بلکه به‌عنوان یک منطق سیاسی بنیادین تحلیل می‌کند که می‌تواند در شرایط مختلف، اشکال متنوعی به خود بگیرد. لاکلائو استدلال می‌کند که پوپولیسم با ساختار مفهومی و نشانه‌ای خاص خود می‌تواند عناصر مختلف اجتماعی را به یکدیگر متصل کند و با ایجاد یک هویت مشترک، موقعیت‌هایی برای تغییر سیاسی فراهم آورد. به عقیده وی، پوپولیسم هرگز از بیرون، مطلق پدیدار نمی‌شود و به‌گونه‌ای پیش می‌رود که وضعیت امور پیشین در پیرامون آن رنگ می‌بازد (لاکلائو، ۱۴۰۰: ۱۵۰). به عقیده لاکلائو، درجه‌ای از بحران در ساختار قدیمی پیش‌شرط ضروری پوپولیسم است و هیچ پوپولیسمی بدون سرمایه‌گذاری عاطفی در یک ابژه جزئی وجود ندارد. اگر جامعه‌ای موفق به دستیابی به نظم نهادی با چنین ماهیتی می‌شد که تمام مطالبات خود را در سازوکارهای درون‌بودی خود برآورده کند، هیچ پوپولیسمی وجود نمی‌داشت. از نگاه وی، نیاز به تشکیل یک «مردم» تنها وقتی پدید می‌آید که آن کامل‌بودگی حاصل نشود (لاکلائو، ۱۴۰۰: ۷۶).

با توجه به اینکه چهارچوب نظری مقاله حاضر براساس نظریات پل تاگارت تنظیم شده است، در اینجا لازم است به محورهای اصلی نظریات وی درخصوص پوپولیسم اشاره شود. پل تاگارت در بررسی پوپولیسم شش مضمون اصلی را موردتوجه قرار داده است که عبارت‌اند از:

- دشمنی پوپولیست‌ها با نظام‌های سیاسی مبتنی بر نمایندگی؛

- بی‌بهرگی ایدئولوژیکی پوپولیسیم از ارزش‌های بنیادین؛
  - هم‌ذات‌پنداری پوپولیست‌ها با کانون آرمانی درون جامعه‌ای که مطلوب می‌پندارند؛
  - تنگناهای بنیادی پوپولیسیم که آن را محدود می‌کنند؛
  - واکنش تند پوپولیسیم به احساس وقوع بحرانی حاد؛
  - تأثیر پذیری و هم‌رنگی پوپولیسیم با محیط خود (تاگارت، ۱۳۹۱: ۲۵).
- از نظر تاگارت این درون‌مایه‌ها نوع آرمانی پوپولیسیم را می‌سازند و هرگز به‌صورت دقیق با هیچ نمونه‌ای منطبق نیست؛ اما به مدد آن می‌توان ویژگی‌های هر مورد را با اشاره به نمونه‌ای کلی بهتر درک کرد؛ از این‌رو، در بررسی عوامل ایدئولوژیکی گرایش پوپولیسیم در دهه ۱۳۲۰ هجری خورشیدی و تبیین ماهیت تأثیر پذیر آن، می‌توان براساس رویکرد بافت‌محور تاگارت و با توجه به برخی درون‌مایه‌های اصلی پوپولیسیم از قبیل هم‌ذات‌پنداری با کانون آرمانی (ایدئولوژی توده‌ای) واکنش به احساس وقوع بحران (ناسیونالیسم مصدقی) و چالش سیستم نمایندگی، این عوامل را مورد بررسی قرار داد (شکل شماره ۱).

شکل شماره ۱. نمودار عوامل ایدئولوژیکی گرایش به پوپولیسیم

۱-۲. بررسی تاریخی پوپولیسیم در ایران قبل از دهه ۱۳۲۰ هجری خورشیدی
پوپولیسیم محصول دولت مدرن است؛ زیرا فقط در نظام‌های نمایندگی به‌وجود می‌آید و در بستر دموکراسی نمایندگی می‌توان آن را درک و بررسی کرد. همچنین، نیروی محرکه آن هم از سرخوردگی از چنین نظامی مایه می‌گیرد (درویشی و مؤمنی، ۱۳۹۹: ۷۶). به‌عبارتی، در هر نظام

سیاسی که نقش مردم موضوعیت داشته باشد، پوپولیسم هم موضوعیت خواهد داشت. با عنایت به چنین تعریفی، آغاز سیاست در ایران به معنای مدرن آن، یعنی موضوعیت یافتن نقش و حقوق سیاسی مردم، از زمان مشروطیت بوده است. این جنبش که مردم در قالب طبقات اجتماعی مختلف در آن حضور داشتند، به وضوح نشان‌دهنده ظهور آرمان‌های مردمی بود. در جریان نهضت ملی مشروطه، برای نخستین بار حقوق واقعی مردم در برابر نظم استبدادی گذشته، در چهارچوب قانون اساسی آن بازتعریف شد و روابط نابرابر قدرت و حاکمیت تفسیر تازه‌ای یافت و حقوق مسلم مردم در مقابل فرمانروایان مطالبه شد و این نهضت بر آن بود تا حقوق جامعه را در پرتو ساخت سیاسی نوین تحقق بخشد (حاجی ناصری و محمدی، ۱۴۰۲: ۱۸).

این جنبش که به دنبال اصلاحات سیاسی و محدود کردن قدرت شاه و استبداد سلطنتی بود، نه تنها یک حرکت نخبه‌گرایانه از سوی روشنفکران و طبقه متوسط بود، بلکه به طور گسترده‌ای توسط مردم و گروه‌های مختلف اجتماعی نیز مورد حمایت قرار گرفت. «حرکت‌های پوپولیستی» نیز به‌عنوان یکی از ویژگی‌های برجسته این جنبش به‌شمار می‌آید. این حرکات غالباً واکنشی به شرایط اجتماعی و اقتصادی ناخوشایند دوران قاجار بود.

در جریان نهضت مشروطه و زمانی که وضعیت اقتصادی و اجتماعی کشور در نهایت ضعف و ناتوانی قرار داشت، نخستین رگه‌های اندیشه‌های سوسیالیستی و مارکسیستی از طریق روسیه و قفقاز وارد ایران شد. صدر نوشته‌های اواخر قرن نوزدهم ملکم خان، میرزا آقاخان کرمانی و طالبوف می‌توان اشاراتی از مفاهیم عدالت اجتماعی و اقتصادی یافت. به‌عنوان نمونه، میرزا آقاخان کرمانی مضامین مربوط به برابری در ثروت، محدودیت مالکیت، حذف امتیازات اجتماعی و تأمین حقوق اجتماعی کارگران را مورد بحث قرار داده بود (وحدت، ۱۳۹۰: ۱۱۹). در یک نگاه کلی، حرکت‌های عوام‌گرایانه در نهضت مشروطه را می‌توان در سه محور خلاصه کرد:

- مبارزات توده‌ای گروه‌های اجتماعی: در آغاز نهضت، گروه‌های مختلف اجتماعی از جمله تجار، کارگران و روحانیون که در ساختار اجتماعی ایران به‌نوعی «پایه‌گذار توده» بودند، به جنبش پیوستند. این گروه‌ها در مطالبه مشروطیت و حقوق مردم نقش اساسی داشتند.
- ارتباط با روحانیت: روحانیون در ایران در دوره قاجار قدرت سیاسی زیادی داشتند و بسیاری از آن‌ها به‌ویژه در دوران نهضت مشروطه، نقش هدایتگر را ایفا کردند. روحانیت معمولاً به‌عنوان نماینده مردم و به‌ویژه طبقات پایین و سنتی در مقابل حکومت مرکزی می‌ایستاد.
- گفتمان عدالت‌خواهی: شعارهای «عدالت‌خانه» و «مشروطه» بیش از هر چیزی برای توده‌های

مردم مفهوم عدالت اجتماعی را داشت. این گفتمان به‌ویژه در میان طبقات پایین‌تر جامعه، که مستقیماً تحت ظلم و استبداد حکومتی بودند، محبوبیت زیادی پیدا کرد (قراگوزلو، ۱۳۸۷: ۱۱۷).

اگرچه حرکت‌های عوام‌گرایانه به‌طور مستقیم منجر به پیروزی در نهضت مشروطه شدند؛ اما تأثیرات آن‌ها بر روند سیاسی کشور دوگانه بود. از یک‌سو، این حرکت‌ها توانستند توجه مردم را جلب کرده و قدرت حکومت را تحت فشار قرار دهند؛ از سوی دیگر، به‌طور خاص، در دوران بعد از پیروزی مشروطه، برخی از گروه‌ها و نهادها نتوانستند به‌طور کامل از ظرفیت‌های مردمی برای تحقق یک سیستم دموکراتیک و عادلانه استفاده کنند.

به هر روی، آشفتگی و نابسامانی پس از انقلاب مشروطیت موجب شکل‌گیری تفکرات و ایده‌های ناسیونالیسم به بهانه نجات کشور از تجزیه و فروپاشی در ایران شد و از دل چنین شرایطی بود که شخصی به نام رضا خان ظهور کرد و با پایان بخشیدن به هرج‌ومرج موجود، آغازگر دوره جدیدی از تاریخ سیاسی ایران معاصر شد که از آن با عنوان دولت مطلقه مدرن یاد می‌شود. به دلیل ویژگی‌های خاصی که این دولت از آن برخوردار بود، نهادهای برآمده از مشروطیت در درون ساختار آن ادغام شدند و در مقابل قوه مجریه، دربار و ارتش به‌عنوان مراکز اصلی قدرت سیاسی پدیدار گردیدند (بشیریه، ۱۳۹۵: ۶۹)؛ به عبارتی، با آغاز سلطنت رضا شاه در سال ۱۳۰۴ شمسی، ایران وارد دوره‌ای از تغییرات عمده شد که از جمله آن‌ها، تمرکز قدرت در دست شاه و تضعیف نهادهای قانونی و پارلمانی بود.

هرچند جامعه ایران پس از به قدرت رسیدن رضا شاه به لحاظ امنیتی، از ثبات و آرامش نسبی برخوردار شد؛ برخی از اقدامات وی در حوزه‌های اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی بازخوردهای متفاوتی از خود بر جای گذاشت.

به عبارتی، می‌توان گفت پوپولیسم در این دوره بیشتر در قالب نارضایتی‌های اجتماعی، سیاسی و اقتصادی و ایجاد زمینه برای برانگیختگی توده‌های مردم در آغاز دهه ۱۳۲۰ خورشیدی ظهور و بروز کرد.

در رابطه با سیاست‌های اقتصادی، رضا شاه نتوانست در جلب و جذب متوازن طبقات موجود در جامعه با موفقیت عمل نماید. به تعبیری، رضا شاه نتوانست بخشی از طبقه بالای قدیمی را با خود همراه کند؛ اما در جلب حمایت طبقه متوسط سنتی موفقیت ناچیزی داشت. ایجاد انحصارات دولتی و کارخانه‌هایی که دولت آن‌ها را تأمین مالی می‌کرد، اگرچه موجب پیدایش معدود بازرگانان و صاحبان صنایع مرتبط با دربار شد ولی موجبات نارضایتی گسترده جامعه تجاری قدیمی را نیز فراهم ساخت (آبراهامیان، ۱۳۹۱: ۱۸۸).

غیر از مسائل اقتصادی، در حوزه فرهنگی و اجتماعی هم سیاست‌ها و تصمیمات رضا شاه با مقاومت‌ها و نارضایتی‌هایی مواجه شد که موجب گردید پایگاه خود را در بین طبقه متوسط سنتی بیش از پیش ازدست بدهد. یکی از اقدامات بحث‌برانگیز رضا شاه، ممنوعیت حجاب برای زنان بود که با مقاومت شدید روحانیان و بسیاری از اқشار سنتی جامعه روبه‌رو شد. این اقدام باعث شد تا بسیاری از زنان و مردان مذهبی به‌عنوان یک تحمیل فرهنگی، به آن واکنش نشان دهند. در این دوره، اصلاحات آموزشی گسترده‌ای آغاز شد که شامل تأسیس دانشگاه‌ها و مدارس جدید بود؛ اما این تغییرات در بسیاری از موارد به شکلی سریع و بدون توجه به نیازها و فرهنگ جامعه ایران صورت گرفت. همچنین، یکسری تغییرات و اصلاحات غیردینی از جمله ممنوعیت برخی از آداب مذهبی و تغییرات اساسی در نظام قضایی نارضایتی‌های عمیقی در بین علما و رهبران عقیدتی طبقه متوسط سنتی به‌وجود آورد (همان: ۱۸۹).

البته لازم است به این نکته هم اشاره شود که رضا شاه در جهت تقویت هویت ایرانی و ایجاد وحدت ملی، سیاست‌هایی را اعمال کرد که گاهی توده‌های مردم را هدف قرار می‌داد، از جمله تغییر لباس و پوشش عمومی و اجرای تغییرات فرهنگی و اجتماعی. همچنین، سیاست در دوران رضا شاه از معنای محدود آن به‌سوی حوزه عمومی راه یافت و به‌نوعی، از لحاظ مفهومی و از نظر دربرگیرندگی به گذشته‌های دور رجعت کرد؛ یعنی دورانی که یونان، روم و ایران باستان به‌نوعی آن را تجربه کرده‌اند. این اقدامات می‌توانست به‌نوعی نمادی از تلاش وی برای ایجاد یک فضای پوپولیستی با تأکید بر هویت ملی ایرانی باشد (متقی و همکاران، ۱۴۰۰: ۲۰۸).

۳. یافته‌های پژوهش

پوپولیسم با برخی زمینه‌ها و متغیرهای سیاسی و اجتماعی ارتباط دارد. مهم‌ترین زمینه‌های ظهور پوپولیسم، توده‌ای شدن سیاست و جامعه است. توده‌ای شدن سیاست به معنای ورود گروه‌های مختلف اجتماعی به عرصه سیاست است. این پدیده بیش از هر چیز با ورود مداخله دولت‌ها به ابعاد و عرصه‌های مختلف زندگی عمومی و خصوصی مردم مرتبط است. طبعاً این شرایط توده‌های فراگیر مردم را، خواه‌ناخواه، با مسائل سیاسی، اولویت‌ها و اهداف سیاست‌های عمومی درگیر می‌کند. جامعه توده‌ای به معنای تضعیف یا محو مرزبندی‌ها و تمایزات اجتماعی و تضعیف نهادها و تشکل‌های مدنی است. این وضعیت درعین حال با همگون شدن باورها و ذهنیت‌های سیاسی و اجتماعی و ساده‌سازی مسائل و بحران‌ها و راه‌حل آن‌ها همراه است (قادری و همکاران، ۱۴۰۲: ۲۲).

۱-۳. ایدئولوژی توده‌ای

مفهوم پوپولیستی مردم بر وحدت و یکپارچگی دلالت می‌کند؛ یعنی مردم توده‌های یکدست هستند و به واسطه اینکه جمعی هستند، خرد را به وجود می‌آورند. یگانه بودن کانون آرمانی از یگانه بودن جمعیت آن حکایت می‌کند (قلی‌پور و همکاران، ۱۴۰۲: ۳۷). توده‌گرایی و یا خلق‌گرایی به معنای دفاع از منافع و باورهای خلق، برای نخستین بار در تاریخ معاصر ایران، در قالب تفکرات و اندیشه‌های سوسیالیستی و کمونیستی و به‌طور ویژه، توسط حزب توده رواج پیدا کرد. توجه به همه طبقات جامعه و نادیده انگاشتن تمایزات و تفاوت‌های آن طبقات به‌منظور جذب گسترده توده‌ها، روایت یا کانون آرمانی حزب توده بود. از آن پس بود که خلق یا توده مردم و حمایت از خواسته‌ها و مطالبات آن‌ها به‌صورت جدی از سوی این حزب مورد توجه قرار گرفت و به‌عنوان یک امر سیاسی و اجتماعی موضوعیت پیدا کرد.

۱-۱-۳. حزب توده

نگاه توده‌محور در برنامه حزب توده که محتوایی سوسیالیستی داشت کاملاً آشکار بود. در برنامه حزب بر اهمیت بسیج طبقات استثمارشده علیه طبقات فئودال و سرمایه‌دار استثمارگر تأکید شده بود و راه‌هایی و نجات جامعه را در پیروزی این کارزار طبقاتی به نفع توده‌ها می‌دانست و عنوان می‌کرد که هدف اصلی حزب توده بسیج کارگران، دهقانان، روشنفکران مترقی، بازرگانان و صنعتگران ایران است و معتقد بود در جامعه کنونی ما دو طبقه عمده وجود دارد؛ آن‌هایی که ابزار اصلی تولید را در دست دارند و آنانی که مال‌ومنال چندانی در اختیار ندارند. گروه دوم شامل کارگران، دهقانان، روشنفکران مترقی، بازرگانان و صنعتگران است. آنان کار می‌کنند؛ اما حاصل کار خود را دریافت نمی‌کنند و گرفتار ظلم و ستم گروه کوچکی هستند؛ بنابراین، اگر ساختار اجتماعی کاملاً دگرگون شود و ابزارهای اصلی تولید به‌طور مشترک در اختیار مردم قرار گیرد، این طبقه در برابر چیز اندکی که از دست می‌دهد، چیزهای زیادی به‌دست خواهد آورد (آبراهامیان، ۱۳۹۱: ۳۶۳).

نکته دیگر اینکه حزب توده حتی برای تقویت و تثبیت ایدئولوژی خود به دنبال بهره‌برداری از آموزه‌های عامه‌پسند فرهنگ ایرانی بود. به‌عنوان نمونه، گفته شده است که نوشین، نمایشنامه‌نویس و از بنیان‌گذاران حزب، یکی از نخستین کسانی بود که شاهنامه فردوسی را به‌عنوان یک متن رادیکال بازخوانی کرد و در آن ضمن تقبیح شاهان، به ستایش از شورشیان مردمی همچون کاوه آهنگر پرداخت (آبراهامیان، ۱۳۹۰: ۱۸۵).

همچنین، بررسی مواضع و جهت‌گیری‌های برخی از اعضای جبهه ملی که از حامیان دکتر مصدق بودند، بیانگر تأثیر‌پذیری این جبهه از تفکرات و ایده‌های حزب توده و فضای دوقطبی شده آن دوران است. به عبارتی، محتوا و درون‌مایه نظرات اعضای این جبهه در مواجهه با مسائل سیاسی و اجتماعی تفاوت‌چندانی با تفکرات و اندیشه‌هایی که از سوی حزب توده تبلیغ و ترویج می‌شد نداشت. به‌عنوان نمونه، محمود نریمان یکی از اعضای جبهه ملی، معتقد بود که مردم باید برای رسیدن به پیشرفت اجتماعی و استقلال کامل ملی، قدرت را از دست افراد صاحب‌امتیاز درآورند؛ و یا سید جواد خلخالی، از همکاران کاشانی، اظهار می‌داشت که گرچه پس از انقلاب مشروطه درباره اصلاحات اجتماعی سخنان زیادی گفته شده؛ اما کار مهمی انجام نشده است. او بر این باور بود که سرانجام مردم نماینده‌ای واقعی به نام دکتر مصدق پیدا کرده‌اند که می‌تواند این اصلاحات را انجام دهد؛ فساد را ریشه‌کن سازد و شکاف میان فقیر و غنی را کاهش دهد. علی مدرس، از دیگر هواداران، هشدار می‌دهد که اساسی‌ترین بدبختی‌های این کشور وجود دو زندگی متمایز است که شکاف هولناکی بین طبقات ایجاد کرده و جز با یک سلسله قوانین و اقدامات جدی و سریع، قابل مرمت و التیام نیست. یک طبقه بر اثر لذات و شهوات در ناز و نعمت فاسد و تباه شده و برای جامعه سربازی بیش نیست، طبقه دیگر شانه‌اش زیر بار فشار و زحمت خرد شده و برای ادامه حیات پرمشقت خود، حتی از تحصیل نان خالی و خشک عاجز است. اگر هرچه زودتر یک راه‌حل عادلانه و تدبیر عملی برای تعدیل آن اتخاذ نشود، خواه‌ناخواه جبر تاریخ به این بیدادگری‌ها و حق‌کشی‌ها پایان خواهد داد (آبراهامیان، ۱۳۹۱: ۳۳۲).

به هر شکل، اگر فرهنگ سیاسی هر جامعه‌ای را یک انباشت تاریخی از ارزش‌ها و سنت‌هایی بدانیم که جهت‌گیری مردم آن جامعه را نسبت به اقتدار و ساختار سیاسی حکومت‌ها و کارکرد نهاد دولت و آگاهی آنان را از فرایندهای تأثیرگذار بر تصمیم‌گیری‌های سیاسی تعیین می‌کند، در این صورت، حزب توده به‌عنوان متشکل‌ترین نماینده جریان چپ و مارکسیستی، از طریق فعالیت‌ها و اقداماتی که به آن اشاره شد، تأثیر ملموس و معناداری بر فرهنگ سیاسی جامعه ایران در سطح نخبگان و توده‌ها داشته است؛ به طوری که در این خصوص، عنوان شده حزب توده ایده سیاست‌ورزی، مشارکت و سازمان‌های توده‌ای، شعبات، کنفرانس‌ها و روزنامه‌های حزبی و مفاهیمی همچون دفتر سیاسی و کمیته مرکزی را در ایران باب کرد. حتی برخی اصطلاحاتی مانند دموکراسی توده‌ای را از آن وام گرفتند. همچنین، حزب توده نخستین واژه‌نامه سیاسی فارسی را منتشر و واژه‌هایی همچون کلینالیسم، امپریالیسم، فاشیسم، جبهه واحد، بورژوازی، آریستوکراسی، الیگارشی، ارتجاع، پیشرفت، توده و رنجبر را باب کرد. افزون بر این، حزب توده

این باور عمومی را تقویت کرد که دولت مسئولیت اخلاقی در تأمین نیازهای اساسی شهروندان خود دارد. شعار پرطرفدار آن «کار برای همه، تحصیل برای همه، بهداشت برای همه» از سوی حزب حقانیت بیشتر دموکراسی اجتماعی را تداعی می‌کرد (آبراهامیان، ۱۳۹۰: ۱۸۵-۱۸۴).

۲-۱-۳. روشنفکران

توجه و حساسیت به مطالبات و خواسته‌های توده مردم در دهه ۱۳۲۰ هجری خورشیدی بیش از آنکه دارای مبنا و خاستگاه داخلی بوده باشد، متأثر از تحلیل‌ها و تبیین‌های عاریتی بود که برخی از روشنفکران سعی در انطباق آن با جامعه خود داشتند. نقش روشنفکران در این ماجرا به دلیل شأن و جایگاه اجتماعی‌ای که داشتند، موجب تأثیرات فرهنگی و اجتماعی گسترده‌ای شد که این تأثیرات خود را در گرایش جامعه به موضوعات و ارزش‌های توده‌ای نشان داد.

پانیکووسکی معتقد است که «جنبش‌های پوپولیستی در جایی موفق بوده‌اند که در جهت پیوند فرهنگی وابسته به شعور و آگاهی معمولی مدیریت شده است» (کیدرن و پانیکووسکی، ۱۳۹۶: ۳۳)؛ پیوندی که در ایران دهه ۱۳۲۰ از طریق یک قشر مدرن و فرهنگی یعنی روشنفکران برقرار شد، روشنفکرانی که از طریق انتقال مفاهیم و اندیشه‌های توده‌ای و عوام‌گرایانه در گرایش به پوپولیسم تأثیرگذار بودند.

یرواند آبراهامیان به برخی از این چهره‌های شاخص براساس حوزه فعالیتشان اشاره کرده است؛ افرادی مانند صادق هدایت، بزرگ علوی و صادق چوبک در حوزه ادبیات مدرن، نیما یوشیج و احمد شاملو در شعر نو، محمدتقی بهار در ادبیات سنتی، سعید نفیسی، مهدی بامداد، محمد تمدن، مرتضی راوندی و یحیی آرین‌پور از تاریخ‌نگاران پیشرو، عبدالحسین نوشین و حسین خیرخواه از بنیان‌گذاران تئاتر نوین، غلامحسین ساعدی نماینده نویس، جلال آل احمد و به‌آذین دو نویسنده سرشناس، گلستان از نخستین فیلمسازان ایران و چهره‌های ادبی همچون پرویز ناتل خانلری، نادر نادرپور، محمد تفضلی، محمد معین، فریدون توللی، فریدون تنکابنی و سیاوش کسرای (آبراهامیان، ۱۳۹۱: ۴۱۲).

با توجه به اینکه این افراد از مشاهیر علم و ادب و فرهنگ ایران بودند، ابزارها و امکان‌های تأثیرگذار آن‌ها هم فکری و فرهنگی بود و در این راستا، نخستین و مؤثرترین امکانی که از آن بهره گرفتند ترجمه آثار ادبی بود. در یک بررسی که از آثار ادبی ترجمه‌شده بین سال‌های ۱۳۲۰ تا ۱۳۳۲ انجام شده، آمارهای معناداری به‌دست آمده است. در این بررسی‌ها عنوان شده که از مجموع ۲۶۰ اثر ادبی ترجمه‌شده در دوره مذکور، ۱۵۰ اثر، یا به‌عبارتی، بیش از نیمی از آثار

ترجمه‌شده، هر یک به‌گونه‌ای در حیطه اندیشه چپ قرار داشتند. همچنین، گفته شده است که در فاصله سال‌های ۱۳۲۰ تا ۱۳۳۲ ترجمه آثار ادبی دیگر نویسندگان چپ‌گرا نیز به‌واسطه وابستگی حزب توده و مترجمان رونق یافت؛ به‌طوری‌که آثار ترجمه‌شده در این زمینه با ۱۴۶ اثر، هفده درصد از آثار ترجمه‌شده در آن دوران را تشکیل می‌داد (خلیقی و همکاران، ۱۳۹۴: ۱۴).

ماکسیم گورکی از جمله نویسندگان برجسته روسی بود که نوشته‌هایش در بین مترجمان ایرانی بیش از همه (۳۳ اثر) در دوره موردنظر، موردتوجه قرار گرفت. در آثار این نویسنده زندگی طبقات استثمارشده و بینوای جامعه مانند کارگران، دهقانان و توده‌های زحمتکش، مظلالم استثمارکنندگان و طبقه بورژوا و همچنین، مبارزات طبقه پرولتاریا علیه طبقات سرمایه‌داری به تصویر کشیده شده بود (همان: ۱۰-۷).

۳-۱-۳. مطبوعات

ابزار فکری و فرهنگی دیگری که نقش بسزایی در تلقین و ارائه یک تصویر طبقاتی از جامعه آن روز داشت مطبوعات بود که آبراهامیان تصویر مناسبی از وضعیت مطبوعات آن دوره به‌دست می‌دهد. طبق بررسی‌های به‌عمل‌آمده توسط وی، از ۳۶ مجله و روزنامه‌ای که به‌طور مرتب در چهار سال پس از کناره‌گیری رضا شاه از قدرت در تهران چاپ می‌شد، تقریباً همگی، حتی آن‌ها که به زمین‌داران ثروتمند تعلق داشتند، جامعه ایران را جامعه‌ای با طبقات متخاصم معرفی می‌کردند. برخی از این نشریات مدعی بودند که توده‌ها تحت سلطه گروه حاکم کوچکی، مرکب از زمین‌داران فنودال، درباریان بانفوذ، افسران ارتش و دولتیان عالی‌رتبه هستند. برخی مجلات و روزنامه‌های دیگر این دیدگاه را مطرح می‌کردند که توده‌های زحمتکش را طبقه بالایی مرکب از زمین‌داران بزرگ، سرمایه‌داران وابسته، دولتیان ثروتمند و صاحبان صنایع تازه به دوران رسیده استثمار می‌کنند. موضوع اصلی شمار دیگری از نشریات هم طبقه متوسط کوچک ولی سخت‌کوشی بود که در میان طبقه بالای درنده‌خو و طبقه پایین عقب‌مانده و بی‌سواد قرار داشت. مطابق دیدگاه برخی دیگر هم جامعه به دو قطب تقسیم می‌شد که در یک سوی آن آریستوکراسی قدیم و جدید، بورژوازی صنعتی و وابسته و در سوی دیگر، طبقه روشنفکر، بورژوازی بازار، طبقه کارگر شهری، عشایر کوچ‌نشین و دهقانان بی‌زمین قرار داشتند؛ حتی روزنامه اطلاعات که به فرمان رضا شاه سال‌ها از کاربرد واژه نفاق‌افکن (طبقه) خودداری می‌کرد، هشدار می‌داد که ستیزهای طبقاتی حیات کشور را به خطر می‌اندازد (آبراهامیان، ۱۳۹۱: ۲۱۲-۲۱۱).

مهم‌ترین مؤلفه‌های معنایی اندیشه چپ و مارکسیستی که از ویژگی‌های عوام‌گرایانه برخوردار بودند و از طریق چنین آثاری به فضای فکری جامعه ایران انتقال داده می‌شد، عبارت بود از: اول، تضاد میان طبقات اجتماعی و اقتصادی؛ دوم، ترسیم زندگی پرولتاریا (کارگران) دهقانان، توده‌های زحمتکش و مردم فقیر و رخوت‌زده (طبقات پایین)؛ سوم، ابزار نوعی دلسوزی و تقدس قائل شدن برای طبقات پایین جامعه و تحقیر و بی‌زاری نزدیک به کینه از طبقات بالا؛ چهارم، ترسیم از خودبیگانگی ناشی از استثمار طبقات پایین جامعه و رسیدن به آگاهی طبقاتی؛ پنجم، ترسیم مبارزات انقلابی طبقات پایین جامعه در راه وقوع انقلاب سوسیالیستی؛ ششم، ترسیم جامعه هماهنگ و بی‌طبقه کمونیسم؛ هفتم، آموزش نظریات کمونیسم و تعلیم روح سوسیالیست (خلیقی و همکاران، ۱۳۹۴: ۷).

در تبیین اثرات این مفاهیم و انگاره‌ها بر فرهنگ و عمل سیاسی جامعه ایرانی باید گفت که رگه‌هایی از این تأثیرگذاری در قالب مفاهیم و انگاره‌هایی همچون امپریالیسم، نظام سرمایه‌داری، استثمار، تضاد طبقاتی، توده، تبعیض، عدالت و غیره استمرار و تداوم داشته و بخشی از نگرش جامعه را نسبت به مسائل سیاسی و اجتماعی به خود اختصاص داده است و هر کدام از این مفاهیم و انگاره‌ها براساس میزان تأثیرگذاری خود، امکان ایجاد یک شرایط خاص و هیجانی را در جهت عوام‌گرایی فراهم نموده است.

به هر شکل، در این دوره شاهد رواج مفاهیم و انگاره‌هایی هستیم که بخش قابل توجهی از فضای سیاسی و اجتماعی کشور را تحت الشعاع خود قرار می‌دهد و از یک طرف، به دلیل ویژگی‌های آرمان‌گرایانه خود و از سوی دیگر، به جهت معضلات و مشکلات عدیده اقتصادی و اجتماعی برای توده مردم جاذبه داشت.

۲-۳. ناسیونالیسم مصدقی

ناسیونالیسم به‌طورکلی یک نهضت اندیشه و عمل است که به دنبال ایجاد یا تقویت احساس ملی در بین مردم است (احمدی و فاضلی، ۱۳۸۶: ۲۲). در تبیین رابطه ناسیونالیسم و پوپولیسم باید به این نکته اشاره نمود که ناسیونالیسم یک ایدئولوژی با گرایش‌های جمعی است و به دلیل اینکه با هویت جمعی یک جامعه در ارتباط است، فرد و گرایش‌های فردگرایانه در آن نقشی ندارد. به عبارتی، «ناسیونالیسم با تولید و بازتولید ما به‌عنوان ملیت‌ها، هویت جمعی یک جامعه را معین می‌سازد و هر اقدام سیاسی‌ای براساس این هویت جمعی شکل می‌گیرد» (اوزکریمی و رنجبر، ۱۳۸۴: ۱۵۳). از سوی دیگر، امکان استفاده از ویژگی‌های

جمع‌گرایانه در ناسیونالیسم به‌عنوان یک ایدئولوژی برای پوپولیسم نیز به‌عنوان محمل قدرت توده مردم وجود خواهد داشت تا از طریق آن به رفتارهای عوام‌گرایانه انگیزه و نیرو ببخشد. پتر ورسلی ناسیونالیسم را از جمله عوامل موجد ویژگی‌های پوپولیستی می‌داند و از آن با عنوان مناقشه واقعی ناشی از کشمکش میان یک جامعه یا یک ملت با جهان خارجی، به‌ویژه با قدرت‌های استعماری، نام می‌برد.

در شکل‌گیری و ظهور ناسیونالیسم مصدقی در دهه ۱۳۲۰ هجری خورشیدی عواملی تأثیرگذار بوده است که این عوامل با تهییج فضای سیاسی کشور، زمینه‌های لازم را برای حرکت‌های توده‌ای و عوام‌گرایانه فراهم نمود. به‌عبارتی، احساس وقوع بحران در زمینه‌های سیاسی و اجتماعی موجب توجه سیاست‌ها و اقدامات مصدق و همچنین، مشروعیت جایگاه شخصی او شد. در بررسی این عوامل می‌توان به مواردی همچون بیگانگی‌ستیزی و نارضایتی‌های گسترده سیاسی و اجتماعی اشاره نمود.

۱-۲-۳. بیگانگی‌ستیزی

شکل‌گیری احساسات ملی‌گرایانه در ایران، از آغاز دارای وجه بیگانگی‌ستیزانه بوده است؛ به‌عبارتی، بیگانگی و دیگری در هویت‌یابی ناسیونالیسم ایرانی همیشه تأثیرگذار بوده و این تأثیرگذاری نیز بنا بر شرایط سیاسی اجتماعی هر دوره متفاوت بوده است؛ اما نکته مهم در رابطه با بررسی ناسیونالیسم در دوره موردبحث، شدت وجه بیگانگی‌ستیزانه آن است که عوامل مختلفی در این خصوص نقش داشته است. یکی از این عوامل، اشغال نظامی ایران در شهریور ۱۳۲۰ توسط نیروهای متفقین بود. در این رویداد علاوه بر اینکه حاکمیت و تمامیت ارضی ایران توسط دو کشور درگیر جنگ یعنی شوروی و انگلیس مورد تجاوز قرار می‌گیرد، مسائل و مشکلات اجتماعی و اقتصادی متعددی از قبیل تورم، قحطی، دزدی و غیره بر کشور عارض می‌شود که نتیجه چنین شرایطی، ایجاد ناامیدی و سرخوردگی در فضای عمومی جامعه و همچنین، شکل‌گیری نوعی حساسیت نسبت به دخالت و حضور بیگانگان در مسائل داخلی کشور بود (سحابی، ۱۳۸۰: ۲۷۶).

عامل تأثیرگذار دیگر، تغییر فضای سیاسی و اجتماعی کشور پس از کناره‌گیری رضا شاه از قدرت بود؛ اینکه پس از یک دوره فضای بسته و استبدادی، فرصتی به‌وجود آمده بود تا جریان‌ها و گروه‌های سیاسی و اجتماعی کشور امکان بیشتری برای نقش‌آفرینی پیدا کنند. به‌عنوان نمونه، اگر در دوره رضا شاه احزاب، مجلس، مطبوعات و سایر نهادهای سیاسی و مدنی نقش مؤثری در عرصه عمومی و سیاسی کشور نداشتند، در دوره جدید به بازیگرانی فعال

و تأثیرگذار تبدیل می‌شوند و در این شرایط جدید، امکان اعتراض و مخالفت نسبت به نفوذ و دخالت کشورهای بیگانه به وجود می‌آید.

عامل سوم، فرهنگی و ارزشی بود. در این رابطه باید گفت که حزب توده تحت تأثیر افکار و اندیشه‌های مارکسیستی، تأثیر عمیق و معناداری بر فرهنگ سیاسی جامعه ایرانی در دهه ۱۳۲۰ هجری خورشیدی گذاشت. این حزب به نمایندگی و تبعیت از نظام سوسیالیستی شوروی، از رقیب ایدئولوژیک آن یعنی نظام سرمایه‌داری، یک غیر و دیگری ساخته بود. در دوره مذکور، اصطلاحات ایدئولوژیک و حساسیت‌برانگیزی همچون استعمار، امپریالیسم و سرمایه‌داری وارد فرهنگ سیاسی ایران می‌شود که بر اساس چنین نگاه ایدئولوژیکی، منشأ همه مسائل و مشکلات به عوامل خارجی نظام سرمایه‌داری و کشورهای غربی نسبت داده می‌شد (مظفری‌پور و همکاران، ۱۳۸۹: ۸۱).

غیر از عوامل یادشده، دکتر مصدق هم به عنوان رهبر نهضت ملی نقش بسزایی در برجسته‌سازی وجوه استقلال‌طلبانه و بیگانه‌ستیز نهضت داشت که این مسئله تا حد زیادی زمینه‌های لازم را برای حرکت‌های توده‌ای فراهم نمود. مصدق غرب سیاسی را سلطه‌گر و غیرقابل اعتماد می‌دانست و بر ضرورت تشکیل یک حکومت ملی مستقل از قدرت‌های بیگانه تأکید می‌کرد. در روایت مصدق «خود» عامل مقاومت است و در تقابل با غرب سیاسی سلطه‌جو ساخته می‌شود (طاهرزاده کوزانی و همکاران، ۱۴۰۲: ۲۳۰).

وی پس از اینکه در دوره چهاردهم مجلس شورای ملی به نمایندگی برگزیده شد، در همان روزهای اول تشکیل مجلس، خطاب به نمایندگان گفت: «امیدوارم ما نمایندگان دوره چهاردهم پیرو این اصل باشیم و ثابت کنیم که ملت ایران طالب استقلال است و آن را به هیچ قیمتی از دست نمی‌دهد. ملت می‌خواهد که خارجی از این مملکت برود و در امور ما مطلقاً دخالت نکند و انتظار دارد که در لفظ و در معنا استقلال او را محترم بشمارند. ... چگونه ممکن است خون ایرانی در عروق کسی جاری باشد و مداخله اجنبی را در کشور تحمل کند» (سحابی، ۱۳۸۰: ۲۷۷).

همچنین، مصدق در جای دیگری، در مقام دفاع از ارزش‌های ملی و مذهبی بر این نکته تأکید می‌کند که «ما باید خود را به آن درجه از استقلال واقعی برسانیم که هیچ چیز جزء مصلحت ایرانی و حفظ قومیت و دین و تمدن خودمان، محرک ما نباشد. من ایرانی و مسلمانم و بر ضد هرچه ایرانی و اسلامی را تهدید کند، تا زنده هستم مبارزه می‌کنم» (همان: ۳۸۱). نکته دیگر اینکه مصدق فارغ از مسئولیت نمایندگی و نخست‌وزیری، برای خود یک وظیفه و رسالت تاریخی در جهت اصلاح و پیشرفت کشور قائل بود و در راستای چنین رسالتی گام برمی‌داشت.

وی در این رابطه بیان می‌دارد: «من مأموریت موکلین خود را قبول نکردم و به این مجلس پا نگذاشتم، مگر برای مبارزه مقدس و آن نیل به یک مقصود عالی است؛ در سیاست داخلی، برقراری اصول مشروطیت و آزادی و در سیاست خارجی، تعقیب سیاست موازنه منفی. این هدف من بوده است و خواهد بود؛ تا بتوانم، برای رسیدن به آن مجاهدت خواهم کرد» (همان: ۳۸۱).

البته بیگانه‌ستیزی مصدق که به شکل خاص در مبارزه با نفوذ و امتیازات دولت انگلستان و شرکت نفت در ایران نمود پیدا کرده بود، تا حد زیادی متأثر از ذهنیت و تجربه‌های شخصی زندگی سیاسی وی در رابطه با سیاست‌ها و اقدامات گذشته انگلیس در ایران بود؛ اقدامات و رویدادهایی همچون قرارداد ۱۹۱۹، کودتای ۱۲۹۹، قرارداد نفت ۱۹۳۳ و همچنین، اشغال ایران و تبعید رضا شاه در شهریور ۱۳۲۰. گفته شده که تنفر مصدق از انگلستان تاحدی بود که وی این کشور را تجسم شرّ مطلق می‌دانست. او در این رابطه به جرج مک‌گی، معاون وزیر خارجه آمریکا در دولت ترومن می‌گوید: «شما نمی‌دانید آن‌ها چقدر حيله‌گرند، چقدر شرورند، نمی‌دانید که چگونه به هر چیز دست بزنند آن را آلوده می‌کنند» (بنی‌جمالی، ۱۳۹۵: ۳۰۰). همچنین از نظر مصدق، شرکت نفت به مدت ۵۰ سال ابزار پنهان دخالت انگلیس در امور داخلی ایران بود که موجب انحطاط داخلی سیاستمداران ایرانی، فساد و وابستگی حکومت‌ها و تهیدستی مردم شده بود (عظیمی، ۱۳۹۱: ۴۸۶).

به هر شکل، اتخاذ و بیان چنین نظراتی از سوی مصدق موجب شد تا عامه مردم در ارتباط با مفهوم بیگانه و خارجی نسبت به قبل حساس‌تر شوند و به‌قول ریچارد کاتم، به تناسب تأثیرشان از مفاهیم طرح‌شده، شروع به احساس خویشتن‌یابی و کسی بودن کنند.

۲-۲-۳. نارضايتی‌های سیاسی اجتماعی

ناسیونالیسم مصدقی غیر از وجه بیگانه‌ستیزانه، با تأثیر از شرایط خاص سیاسی و اجتماعی پس از شهریور ۱۳۲۰، به‌نوعی زمینه‌های عوام‌گرایی را هم فراهم آورد. به لحاظ سیاسی، این دوره شاهد وضعیتی بود که می‌توان از آن با عنوان بی‌نظمی مستقر نام برد. در غیاب نهادها و احزاب سیاسی کارآمد، سیاست کشور دچار نوعی شکنندگی سیاسی شده بود و از عدم تداوم رنج می‌برد. احزاب متعددی هم که پس از فضای نسبتاً باز سیاسی سر برآورده بودند، به دلیل عدم پایگاه اجتماعی، امکان نمایندگی نیروهای سیاسی و اجتماعی را نداشتند. شاهد این مدعا، التهابات و بلواهای پی‌درپی سیاسی بود که فضای سیاسی کشور را به خود مشغول کرده بود.

به‌عنوان نمونه، طی ده سال، یعنی از سال ۱۳۲۰ تا ۱۳۳۰ نُه بار پست نخست‌وزیری دست‌به‌دست شد، تقریباً هر شش ماه یک نخست‌وزیر.

از نظر اجتماعی نیز جامعه ایران در آغاز دهه بیست، در یک شرایط نامناسب قرار داشت. از یک‌سو، سیاست‌های اقتصادی رضا شاه در گذشته، فشار و آسیب‌های زیادی را متوجه طبقات و اقشار پایین کرده بود و در این بین، طبقه کارگر بیشترین فشار و آسیب را متحمل شد؛ کارگرانی که بعدها از نهضت ملی حمایت کردند؛ از سوی دیگر، ورود نیروهای متفقین به داخل کشور شرایط اجتماعی و اقتصادی را دچار نابسامانی و آشفتگی کرد و در طی مدت حضور آن‌ها، مشکلات عدیده‌ای از جمله تورم، فقر و قحطی بر کشور حاکم شد و سطح عمومی زندگی مردم به شکل محسوسی تنزل پیدا کرد و به تبع آن، نارضایتی‌های گسترده‌ای در اقشار پایین و متوسط جامعه ایجاد کرد (غنی‌نژاد، ۱۳۹۵: ۱۷۴).

در مجموع، نزاع‌های بیهوده و عدم ثبات سیاسی و همچنین، گسترش فقر، اختلاف طبقاتی و محرومیت‌های اقتصادی منجر به وضعیتی خاص و نارضایتی عمیق از وضع موجود شده بود. در چنین وضعیتی که از مؤلفه‌های هیجانی و احساسی هم برخوردار بود، زمینه و بستر برای رفتارهای توده‌ای فراهم شد. اوج احساسات ملی‌گرایانه که منجر به رفتارها و حرکت‌های توده‌ای شد، به بعد از نخست‌وزیری مصدق مربوط می‌شد؛ زمانی که مصدق با طرح موضوع ملی کردن صنعت نفت، هدایت افکار عمومی را به‌دست گرفت و به نماد ناسیونالیسم بیگانه‌ستیز تبدیل شد؛ به عبارتی، در این مقطع جامعه ایران به نقطه‌ای رسیده بود که به شخصی مانند مصدق احساس نیاز می‌کرد و در چنین شرایطی بود که «کشمکش با شرکت نفت انگلیس و ایران و دولت بریتانیا بر سر مسئله ملی کردن صنعت نفت، محور فعالیت‌های سیاسی و اقتصادی دولت مصدق قرار گرفت و شور ناسیونالیستی را به میان اقشار مختلف مردم برد» (همان: ۱۷۵).

اشاره‌ای مختصر به سخنرانی دکتر مصدق در چهارم مهرماه ۱۳۲۰، ذهنیت مناسبی به مخاطب در خصوص فضای حاکم بر آن دوره خواهد داد.

مصدق در آن سخنرانی تاریخی و معروف خود در مقابل مجلس شورای ملی و در جمع توده‌های مردم بیان داشت: «ای مردم، شما مردم خیرخواه و وطن‌پرست که در اینجا جمع شده‌اید، این مجلس است؟؟؟ که یک عده‌ای مخالف مصالح مملکت هستند، مجلس نیست. هم‌وطنان عزیز من، شما به‌خوبی می‌دانید که ما تمام مساعی و تلاش خود را برای حل قضیه نفت از طریق مذاکرات به‌کار بردیم (تصدیق مردم و ابراز احساسات). هم‌وطنان عزیز، من به شما می‌گویم که ملت ایران با زور، دست از حق مشروع خود نخواهد کشید (احساسات شدید مردم). ملت ایران

خوب فهمیده است که پنجاه سال او را دوشیده‌اند و اینک از حق مشروع خود صرف‌نظر نخواهد کرد (صحیح است، زنده‌باد مصدق). ما خواستیم که عایدات نفت ما، یعنی عایداتی که حق مشروع ماست را از یک غاصب بی‌رحم بگیریم و به مصرف بدبختی و فقر و مرض و بهداشت و فرهنگ پانزده میلیون مردم لخت و گرسنه و عور بکنیم (ابراز احساسات شدید مردم). دولت انگلیس حاضر نشد که پیشنهاد عادلانه و منصفانه ملت ایران را قبول کند (فریاد مرده‌باد انگلیس توسط مردم). مصدق ... مردم مرده باد نگوئید. من حاضر نیستم، شما نگوئید مرده‌باد انگلیس؛ من می‌خواهم بگویم که شما بگوئید و دعا کنید که خدای متعال انگلیس را برای شناختن حق مسلم ما هدایت کند و خدای متعال بدبختی‌های ما را در جلو چشم آن‌ها مجسم کند ... (دکتر مصدق به گریه افتاد و مردم به دنبال او شروع به گریه کردند، عده‌ای گفتند آمین)» (زعیم، ۱۳۷۹: ۱۸۵-۱۸۳).

آنچه می‌توان از این دست مواضع و بیانات حماسی و شورانگیز مصدق به‌عنوان رهبر نهضت ملی برداشت کرد این نکته است که علاوه بر اینکه نهضت ملی به‌طور طبیعی و به دلیل هیجانانگیز ملی‌گرایانه به سمت رفتارهای جمعی گرایش پیدا کرده بود، مصدق هم به‌عنوان رهبر آن، در تهییج فضای سیاسی کشور و بسیج توده‌ها نقش بسزایی داشت. او با تبدیل مناقشه نفت به پیکار مرگ و زندگی و بی‌اعتنایی به ترتیبات نهادی سیاست در کشور، زمینه و امکان حرکت‌های توده‌ای را فراهم کرد.

نگاه صفر و صدی مصدق که در آن بازیابی استقلال ملی کشور را به بحث ملی شدن صنعت نفت گره زده بود باعث شد که جنبش ملی درگیر یک فضای هیجانی و عاطفی شود که در چنین فضایی، درک واقعیت‌ها مشکل می‌نمود و درنهایت، جنبش از یک راه‌حل معقول و میانه که بتواند از طریق آن به اهداف خود نائل شود، فاصله گرفت.

مصدق در نطق رادیویی ۵ مرداد ۱۳۳۲ بیان داشت: «مبارزای که اکنون در پیش گرفته‌ایم، دو راه بیشتر ندارد، یا مقاومت و پایداری که پایان آن سعادت و استقلال واقعی و عظمت ملت ایران، یا انقیاد و تسلیم که نتیجه‌اش ننگ و رسوایی ابدی و محرومیت از مزایای حکومت ملی و تحمل فساد و مظالم حکومت‌های فردی و دیکتاتوری است» (همايون کاتوزیان، ۱۳۷۲: ۴۵).

این تأکیدها و ترسیم‌ها برای مصدق و نهضت ملی یک اثر و نتیجه مهم داشت و آن اینکه حجم عظیمی از انرژی توده مردم را با خود همراه می‌کرد؛ اما آن چیزی که او نتوانست در آن به موفقیت دست یابد، ایجاد تعادل در دوگانه نهادپذیری و توده‌گرایی بود. اقدامات وی درخصوص همه‌پرسی برای انحلال مجلس هفدهم و درخواست اختیارات از مجلس بیانگر

این عدم تعادل بود؛ عدم تعادلی که وزنه سنگین آن به طرف توده مردم بود؛ همان طور که خود مصدق هم به این موضوع باور داشت. اینکه «جبهه ملی اقلیتی در مجلس بود که افکار عمومی پشتیبان آن شده بود و این پشتیبانی جهتی نداشت، جز الهامی که از افکار عمومی می‌گرفت» (غنی‌نژاد، ۱۳۹۴: ۴۶).

۳-۲-۳. چالش‌های سیاسی

مصدق با دغدغه‌ها و دل‌بستگی‌های آرمان‌گرایانه در دو حوزه استقلال‌طلبی و استبدادستیزی در پی یک نقش‌آفرینی تاریخی بود و مرکز ثقل این چالش‌ها و ناسازگاری‌ها برای مصدق مجلسی بود که پس از سقوط رضا شاه از جایگاه و موقعیت برتری نسبت به سایر نهادها و بازیگران سیاسی برخوردار شده بود. البته بخشی از این برتری به جهت شأن قانونی این نهاد در قانون اساسی و همچنین، ضعف کارکردی و نهادی قوه مجریه به وجود آمده بود. به عبارتی، «الگوی تخصیص قدرت سیاسی و موقعیت برتری که قانون اساسی به مجلس بخشیده بود باعث شده بود کابینه‌ها فاقد توانایی و امکاناتی باشند که برای رفع مشکل‌های اجتماعی و سیاسی موجود لازم بود. همچنین، وظایف و اختیارات قوه اجراییه و نسبت آن با سایر قوای حکومت به‌نحو کامل و جامع در قانون اساسی مشخص نشده بود و نهایت اینکه قوه اجراییه مکانیسم‌های مؤثری در اختیار نداشت تا بتواند اقتدار خود را در برابر مجلس حفظ کند» (ایرانی، ۱۳۶۸: ۱۱۶).

به قول فخرالدین عظیمی، کابینه در دهه ۱۳۲۰ در عمل اسیر مجلس بود. دولت‌ها عمدتاً در نتیجه از ائتلاف مصلحتی فراکسیون‌های مجلس برپا و با گسستن این ائتلاف‌ها و تشکیل ائتلاف‌های مخالف ساقط می‌شدند. نخست‌وزیری که از طریق ائتلاف چند فراکسیون مأمور تشکیل دولت می‌شد، راهی نداشت جز آنکه چند منصب وزارت را به هر یک از فراکسیون اختصاص داده و خدمات مختلف و بیشتری را به آن‌ها وعده دهد. البته آثار نامطلوب چنین وضعیتی بیش از هر چیز، خود را در بی‌ثباتی کابینه‌ها نشان می‌داد. همان‌گونه که در دوازده سال یعنی ۱۳۲۰ تا ۱۳۳۲ دوازده نخست‌وزیر، هفده کابینه تشکیل دادند که ۲۳ بار ترمیم شدند (عظیمی، ۱۳۹۱: ۴۹۵).

غیر از برتری قانونی و نهادی مجلس که به آن اشاره شد، برخی دیگر از مشکلات و معضلات سیاسی که برای دولت مصدق به وجود می‌آمد ناشی از رقابت‌ها و اقدامات تعریف‌نشده‌ای بود که از سوی رقبای و مخالفان سیاسی وی شکل می‌گرفت؛ به‌عنوان نمونه، در یکی از این موارد گفته شده که پس از قبول پست نخست‌وزیری از سوی مصدق، فعالیت‌ها برای بی‌ثبات کردن دولت وی توسط یک گروه پارلمانی آغاز شد. رهبر واقعی مخالفان هم شخصی بود به نام جمال امامی که

قبلاً عضویت کمیسیون نفت مجلس را بر عهده داشت و مصدق را به زمامداری دعوت کرده بود و اینکه او شبکه وسیعی از رابطین داشت. اغلب از کاخ اشرف پهلوی دیدار می‌کرد و از طریق واسطه‌هایی به صورت محرمانه با سفارت انگلیس تماس داشت (همان: ۴۹۶). همچنین، پس از بازگشت مصدق از لاهه در سوم تیر ۱۳۳۱ وی با چندین مانور پارلمانی مختل‌کننده روبه‌رو شد و مخالفانش در مجلس مانع از آن شدند که رسماً شروع به کار کند و او هم به شاه اظهار داشت که اگر مجلس تا ۱۷ تیر شروع به کار نکند، او مسئولیت نخست‌وزیری را از خودش سلب خواهد کرد (همان: ۵۳۶)؛ حتی گفته شده بود دکتر بقایی و حسین مکی از موافقان مخالف‌شده دکتر مصدق، هر دو جداگانه از شاه وعده نخست‌وزیری را گرفته بودند و این وعده‌ها هم بخشی از سناریو ایجاد نفاق به منظور تضعیف دولت در مجلس بودند (زعیم، ۱۳۷۹: ۲۶۹).

به هر شکل، در مقابل این مخالفت‌ها، توطئه‌ها، دشمنی‌ها، زد و بندها، سنت‌ها و قوانین ناکارآمد سیاسی، نخست‌وزیری قرار داشت که باید در دو حوزه داخلی و خارجی به مبارزه می‌پرداخت. ازسویی، در نبود یک مکانیسم نهادمند و دموکراتیک، تنها امکان موجود برای جلب حمایت و پشتیبانی مردم، توسل مستقیم به قدرت توده مردم بود؛ اقداماتی از قبیل همه‌پرسی انحلال مجلس هفدهم، استعفا از نخست‌وزیری به دلیل عدم پذیرش شاه در سپردن وزارت جنگ، درخواست اختیارات ویژه از مجلس و غیره همگی در چهارچوب چنین سیاستی قابل تبیین بود. بنابراین، در برابر کارکرد ناقص و نارسای یک نهاد سیاسی مهم همچون مجلس و همچنین، ترفندها و توطئه‌های مخالفان، انتظار رفتار نهادمند و در چهارچوب، از نخست‌وزیری مانند مصدق که در یک شرایط خاص تاریخی تحت انواع فشارهای داخلی و خارجی بود، انتظاری بیهوده و نابجا می‌نمود. به بیان کامل‌تر، در آن ایام اتکا و امید دکتر مصدق فقط افکار عمومی و توده مردم بود؛ نه مجلس وجود داشت و نه مقام مؤثر و رسمی دیگری (سفری، ۱۳۸۰: ۸۱۷).

نتیجه‌گیری

هدف اصلی پژوهش حاضر بررسی عوامل و مؤلفه‌هایی بود که در گرایش به پوپولیسم در ایران معاصر تأثیرگذار بوده‌اند. نحوه این تأثیرگذاری در چهارچوب یک تعریف بافت‌محور از پوپولیسم، یعنی شرایط خاص سیاسی، اقتصادی و اجتماعی جامعه ایران تبیین شد. با توجه به اینکه پوپولیسم از جمله مفاهیم و پدیده‌هایی است که در سیاست مدرن همراه و همزاد نظام‌های مبتنی بر نمایندگی بوده است، بالطبع تازمانی که جمعیت یا مردم برای سیاست

موضوعیت داشته باشد، عوام‌گرایی هم وجود خواهد داشت. بر مبنای چنین رویکردی، پوپولیسم در ایران معاصر و به شکل خاص در آغاز دهه ۱۳۲۰ هجری خورشیدی امکان بروز و ظهور پیدا می‌کند. در این زمان، به دلیل فضای نسبتاً باز سیاسی ناشی از انتقال قدرت به محمدرضا پهلوی، نقش مردم در سیاست موضوعیت می‌یابد و به موازات آن، پایه و اساس عوام‌گرایی توسط حزب توده و به صورت هدفمند و برنامه‌ریزی شده گذاشته می‌شود. این حزب با استفاده از فضای دهه بیست که در آن جامعه ایرانی از مسائل و مشکلات عدیده اجتماعی، اقتصادی و سیاسی رنج می‌برد، اقدام به نشر و ترویج افکار و ایده‌های مارکسیستی با درون‌مایه‌های توده‌محور نمود. البته این عمل بیشتر توسط ابزارهای فرهنگی انجام می‌گرفت و اصولاً حزب توده در سیاست رسمی کشور نقش چندانی نداشت، بلکه از طریق نشریات متعدد و جذب روشنفکران و نخبگان و حضور تشکیلاتی در مراکز کارگری، سعی می‌نمود افکار و اندیشه‌های توده‌ای را با تأکید بر روایت یا کانون آرمانی خود وارد فضای فکری و اجتماعی جامعه کند. به عبارتی، تأثیر حزب بیش از آنکه سیاسی و اقتصادی باشد، فرهنگی بود و موجب ترویج گرایش‌های جمع‌گرایانه در جامعه می‌شد و همچنین، اثرات عینی و ملموس آن در بسیج توده‌ای جامعه قابل مشاهده بود که نمونه بارز آن اعتصابات مختلف کارگری بود که از این طریق، دولت و سیاست رسمی کشور را به چالش می‌کشید. زمینه و بستر عوام‌گرایی که توسط حزب توده در آغاز دهه ۱۳۲۰ هجری خورشیدی شکل گرفته بود با ظهور ناسیونالیسم مصدقی در یک قالب و شکل متفاوت استمرار یافت. مصدق به دلیل شرایط خاص سیاسی و اجتماعی پس از شهریور ۱۳۲۰ به نماد ناسیونالیسمی تبدیل شد که مهم‌ترین وجه آن بیگانه‌ستیزی بود. سابقه دخالت‌های گسترده و متعدد کشورهای بیگانه در مسائل مختلف کشور و به دنبال آن، طرح موضوع ملی شدن صنعت نفت به پیکار مرگ و زندگی و بی‌اعتنایی به ترتیبات نهادی سیاست در کشور باعث شد که جنبش ملی درگیر یک فضای هیجانی و عاطفی شود و در یک فضای احساس بحران، زمینه و بستر برای حرکت‌های توده‌ای و عوام‌گرایانه فراهم شود. همچنین، نارسایی و کمبودهایی که جامعه سیاسی ایران به شکل تاریخی و به دلیل عدم ایجاد و شکل‌گیری سازوکارهای سیاسی و مدنی قوی و تأثیرگذار از آن رنج می‌برد باعث شد که مشارکت مردم در عرصه سیاسی، در یک بستر هیجانی و بی‌قاعده و در قالب سازوکارهای ناقص انجام پذیرد؛ موضوعی که در پیدایش و گرایش به عوام‌گرایی نقش بسزایی داشته است. آشفتگی سیاسی دوره دوازده‌ساله پس از به سلطنت رسیدن محمدرضا پهلوی نمونه بارزی از تعیین‌گری نارسایی سیاسی با ویژگی‌هایی بوده است که به آن اشاره شد.

منابع

- آبراهامیان، یرواند (۱۳۹۰). تاریخ ایران نوین. ترجمه شهریار خواجهان. تهران: نشر دات.
- (۱۳۹۱). ایران بین دو انقلاب. ترجمه احمد گل محمدی و محمدابراهیم فتاحی. چاپ نوزدهم. تهران: نشر نی.
- احمدی، حسنعلی (۱۳۸۵). «پوپولیسم فرهنگی - سیاسی؛ پیامدها و راهکار برون‌رفت»، مجله مطالعات میان فرهنگی. پاییز و زمستان ۱۳۸۵. شماره ۳: ۵۴-۴۱.
- احمدی، حمید؛ فاضلی، حبیب‌الله (۱۳۸۶). «ناسیونالیسم، مشکله هویت و دولت ملی در تئوری اجتماعی»، فصلنامه سیاست. دوره ۳۷. شماره ۴: ۴۰-۲۱.
- اوزکریملی، اوموت؛ رنجبر، مقصود (۱۳۸۴). «نظریه‌های ناسیونالیسم»، فصلنامه مطالعات ملی. دوره ۲۴. شماره ۴: ۱۶۶-۱۵۳.
- ایرانی، ناصر (۱۳۶۸). «بحران دموکراسی در ایران»، مجله دانش. شماره ۵۶: ۱۱۹-۱۱۲.
- بنی‌جمالی، احمد (۱۳۹۵). آشوب؛ مطالعه‌ای در زندگی و شخصیت دکتر محمد مصدق. تهران: نشر نی.
- بشیری، حسین (۱۳۹۵). گذار به دموکراسی. تهران: نگاه معاصر.
- تاگارت، پل (۱۳۹۱). پوپولیسم. ترجمه حسن مرتضوی. تهران: انتشارات آشتیان.
- جاویدی، طاهره؛ جعفرآبادی، کلاته (۱۳۸۵). «کندوکاوی در ابعاد و گستره مفهوم دموکراسی»، مجله جامعه‌شناسی ایران. دوره ۷. شماره ۲: ۱۷۰-۱۴۷.
- حاتمی، عباس (۱۳۹۸). «پوپولیسم و کورپوراتیسم در پهلوی دوم؛ ابزارهای نرم برای اقتدارگرایی سخت»، فصلنامه علمی - تخصصی جستارهای سیاسی معاصر. دوره ۶. شماره ۱۶: ۲۴-۱.
- حاجی ناصری، سعید؛ محمدی، علی (۱۴۰۲). «دیالکتیک دموکراسی و دولت‌سازی در عصر مشروطیت»، پژوهشنامه علوم سیاسی. دوره ۱۸. شماره ۳: ۴۴-۷.
- خلیقی، یاسمین؛ خزاعی، فرید؛ ناظمیان‌فرد، علی (۱۳۹۴). «تأثیرات ایدئولوژی چپ در عرصه انتخاب آثار ادبی جهت ترجمه (موردپژوهی: آثار ادبی ترجمه‌شده در دوران فعالیت رسمی حزب توده ۱۳۳۲-۱۳۲۰)»، مجله مطالعات زبان و ترجمه. دوره ۴۸. شماره ۳: ۲۸-۱.
- دلیر پور، پرویز (۱۳۹۸). «زمینه‌های سیاسی و اجتماعی پوپولیسم و اقتدارطلبی»، مجله اطلاعات سیاسی اقتصادی. شماره ۲۷۹: ۶۱-۴۶.
- درویشی، هادی؛ مؤمنی، سمیه (۱۳۹۹). «تأملی درباره پوپولیسم و انواع آن»، فصلنامه جامعه، فرهنگ و رسانه. شماره ۳۴: ۶۹-۸۵.
- زعیم، کوروش (۱۳۷۹). جبهه ملی ایران از پیدایش تا کودتا. تهران: نشر ایران مهر.
- زند وکیلی، محسن؛ درخشه، جلال (۱۴۰۲). «واکاوی نقش بسیج پوپولیستی در انقلاب اسلامی

- ایران (بررسی دوره تاریخی ۱۳۵۷-۱۳۴۲)، جستارهای سیاسی معاصر. شماره ۲: ۵۳-۲۷.
- سحابی، عزت‌الله (۱۳۸۰). مصدق، دولت ملی و کودتا. تهران: انتشارات طرح نو.
- سفری، محمدعلی (۱۳۸۰). قلم و سیاست. تهران: نشر نامک.
- شرفیان، مصطفی (۱۳۹۶). ریشه‌های سیاسی و اجتماعی پوپولیسم در ایران. رساله کارشناسی ارشد. تهران: دانشگاه تهران.
- صنّعی، سحر (۱۳۹۷). خاستگاه روانی پوپولیسم. تهران: انتشارات مهرگان خرد.
- طاهرزاده کوزانی، سید مصطفی؛ نوری، هادی؛ عزیزاده، رضا (۱۴۰۲). «خوش پسااستعماری هویت در اندیشه مصدق؛ با تأکید بر روش واسازی»، پژوهشنامه علوم سیاسی. دوره ۱۸. شماره ۳: ۲۳۴-۱۹۹.
- عظیمی، فخرالدین (۱۳۹۱). بحران دموکراسی در ایران ۱۳۳۲-۱۳۲۰. ترجمه هوشنگ مهدوی و بیژن نوذری. تهران: نشر آسیم.
- غنی‌نژاد، موسی (۱۳۹۴). تجددطلبی و توسعه در ایران معاصر. تهران: نشر مرکز.
- (۱۳۹۵). «کدام ناسیونالیسم؟ مفهوم ملت در اندیشه مدرن و تعبیر رایج آن در ایران»، ماهنامه مهرنامه، شماره ۵: ۱۷۶-۱۷۲.
- قادری، هاشم؛ دلوری، ابوالفضل؛ محمدی، احمدگل (۱۴۰۲). «پوپولیسم و سیاست در ایران پس از انقلاب؛ تحلیل محتوای رؤسای جمهور از ۱۳۶۸ تا ۱۳۹۵»، پژوهش‌های راهبردی سیاست. دوره ۱۲. شماره ۴۴: ۵۸-۹.
- قلی‌پور، سلامه؛ عباس زاده مرزبالی، محسن؛ قزلسفلی، محمدتقی (۱۴۰۲). «بحران نمایندگی و ظهور جنبش‌های اجتماعی؛ تحلیل تطبیقی جنبش‌های اجتماعی جدید و پوپولیستی»، پژوهش سیاست نظری. شماره ۳۴: ۵۹-۲۹.
- قراگوزلو، محمد (۱۳۸۷). فکر دموکراسی سیاسی. تهران: نشر نگاه.
- کوثری، پروین و همکاران (۱۳۹۹). «کنش‌ها و واکنش‌های پوپولیسم و دموکراسی»، فصلنامه پژوهش‌های سیاسی و بین‌المللی. شماره ۴۴: ۱۶۱-۱۳۹.
- گیدزُن، نوآم؛ پانیکوسکی، بارت (۱۳۹۶). «گونه‌های پوپولیسم؛ نگاهی به ادبیات و برنامه پژوهشی»، مجله سیاسی - اقتصادی. محسن شفیع. شماره ۳۰۷: ۵۱-۳۰.
- لاکلانو، ارنست (۱۴۰۰). در باب عقل پوپولیستی. ترجمه علی ربیع. تهران: نیماژ.
- مظفری‌پور، مریم؛ تقوی، سید محمدعلی؛ اطهری، سید حسین (۱۳۸۹). «تحلیل گفتمان تصویر دیگری در مطبوعات حزب توده (۱۳۳۱-۱۳۲۹)»، فصلنامه رسانه. دوره ۲۱. شماره ۸۱: ۸۶-۶۳.
- متقی، ابراهیم؛ خسروشاهین، هادی (۱۴۰۰). «صور خیال؛ اسطوره و دولت مقتدر در عصر پهلوی اول»، پژوهشنامه علوم سیاسی. شماره ۱: ۲۱۶-۱۷۳.

ورنرمولر، یان (۱۳۹۶). پوپولیسم چیست؟. ترجمه بابک احمدی. تهران: نشر بیدگل.
وحدت، فرزین (۱۳۹۰). رویارویی فکری ایران با مدرنیت. ترجمه مهدی حقیقت‌خواه. تهران:
انتشارات ققنوس.

همایون کاتوزیان، محمدعلی (۱۳۷۲). استبداد، دموکراسی و نهضت ملی. تهران: نشر مرکز.

Bryder, T. (2009). *populism-a threat or a challenge for the democratic system?* university of copenhagen faculty of social science department of political science.

Dodson, M; and Dorraj, M. (2008). *populism and foreign policy in venezuela and iran*. the white head journal of Diplomacy and international Relations.

Finchelstein F, Urbinati N. (2018). *On populism and democracy*. Populism.15-37.

Fitzi, G, Mackert J, and Turner B, eds. (2018). *Populism and the Crisis of Democracy: Volume 1: Concepts and Theory*. Routledge.

Mudde C, Kaltwasser CR. (2017). *Populism: A Very Short Introduction* Oxford, UK: Oxford.

Panizza, F. (2005). *populism and the Mirror of Democracy*, verso, London: Newyork.

Munich, Yascha. (2019). "The people vs democracy". *Why our freedom is in danger and how to save it*, 161-163.

Waisbord, S. (2018). *Why populism is troubling for democratic communication?* Communication Culture & Critique, no 11: 21-34.